

पांडव गुप्त निवास

अन IV 19

मध्यम व्यायोग

Reg. No 326

49

विभव

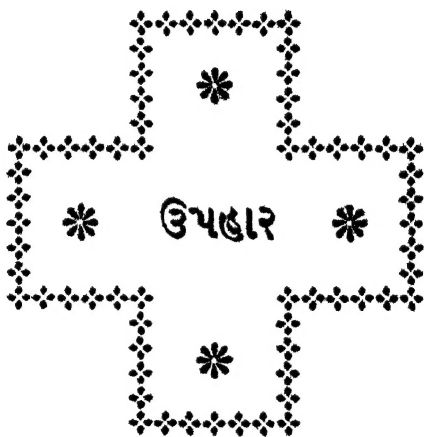
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૮૬૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પાંડવ ગુપ્ત જિવાસ

વિષય ૮૩૫: ૨

શ્રી

તુ' ગૃહ પુસ્તકાલય

પુસ્તક નં.

કપાટ નં.

महा कवि श्री भास विरचित

पांडव गुप्त निवास

अथवा

पंचरात्र

(साक्षर श्री भण्डुलाल द्वेना आमुष्म संहित)

तथा

मध्यम व्यायोग

अनुवादक

ईश्वरलाल वीभावाजा

મુદ્રક અને પ્રકાશક
નરવરલાલ મૂળચંદ વીમાવાળા
ગાંડીવ મુદ્રણાલય

કેળાંપીઠ

સુરત

૨૪૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ

મુખ્ય મથકનાર — ગોપીસાહેબ સંગ્રહ

ગાંડીવ સાહિત્ય મન્દિર

૧૮૦—કેળાંપીઠ

સુરત

આવૃત્તિ બીજી

પ્રત ૫૦૦

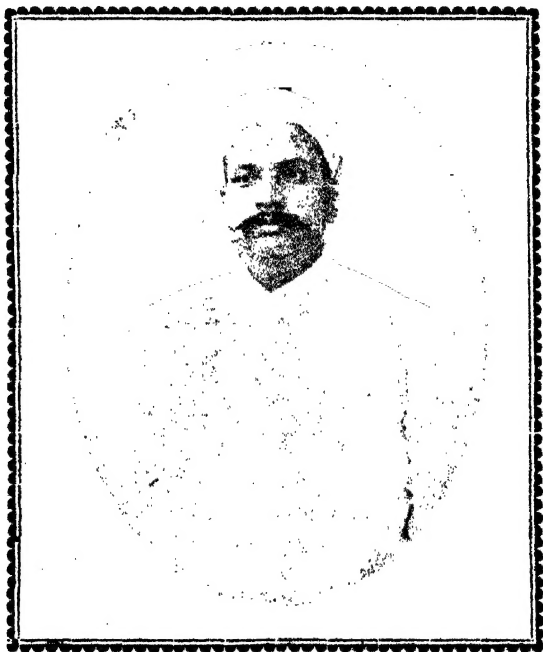
કુલ ૧૦૦૦

સને ૧૯૨૩

સંવત ૧૯૭૫

“વર્ધાના રાજા”

શ્રી જમનાલાલ ખંભાજી

સવિનય સમર્પણ

શ્રીમાન શેઠ

જમનાલાલ બજાજની સેવામાં,

વધ્વા.

અનેક લોકોપયોગી કાર્યના ઉદારચિત્ત
પ્રણેતા તરીકે; જનસેવાના ઉત્તમ માર્ગો-
ના અહર્નિશ વિહારી તરીકે; અસંખ્ય
રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક તેમજ
ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રયોજક તરીકે;
વિદ્યા, સાહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાન, જાતિ-
સુધારણા અને સ્વદેશાભિમાન જેવાં
મહાન ક્ષેત્રોના ઉત્તેજક તથા પોષક
તરીકે, હું આપને સમીપમાં જ નેહાં છું,
તો આ અંત્ય-સમર્પણ માટે અન્ય સ્થાન
ખોળવા બ્યર્થ પ્રયત્ન શા માટે કરું ?

આપનો ઉપકૃત,

ધર્મદાસ વીમાવાળા.

— અનુક્રમ —

	૫૪
૧ આમુખ	૯
૨ ઉપોદ્ધાત	૧૨
૩ દ્વિતીય આવૃત્તિ	૨૬
૪ પાંડવ ગુપ્ત નિવાસ	૨૮
૫ સપ્તીકરણ	૯૯
૬ મધ્યમ વ્યાયોગ	૧૦૯

આમુખ

સન્માર્ગાલોકનાય વ્યપનયતુ

સ વસ્તામર્સી વૃત્તિમીશઃ ।

કવિકુલગુરુ કાલિદાસને માટે ય સંસ્કૃતવાક્યમય-
માં એક કાળ એવો હતો કે જે સમયે તેમણે ઉપર્યુક્ત
ઉદ્દેશ્ય કરવો ઉચિત ગણ્યો હતો. માલવિકાગ્નિમિત્ર
નાટકના મંગળાચરણ દ્વારા લગવાન શકરને તેમણે
વિનયુ' કે પ્રેક્ષક જનોના ચિત્તમાં વસી પ્રભુ તેમની
તામસી વૃત્તિ દૂર કરો, તેમને રૂઝો પ્રયોગ જોવા પ્રેરો.
કાલિદાસ જેને 'રૂઝો પ્રયોગ' કહે છે તે અન્ય નહિ
પરંતુ પોતાનીજ નાટ્યકૃતિ. તે જેને 'તામસી વૃત્તિ'
કહે છે તે અન્ય નહિ પરંતુ શાસ અને સોમિલની અદ્-
ભૂત લોકપ્રિયતાની પરમ પ્રતીતિ. સોમિલની સૌમ્ય

ભવ્ય જવાલા હજી અપ્રકટ છે. ભાસની આભા તેર નિજ તેજમંડલિથી સંસ્કૃત સાહિત્યાકાશમાં પ્રોજેક્લ પ્રકાશે છે.

અનંતતાના કટકા માનવીએ પાડ્યા, ને ત્યારથી વિશ્વની કાલગણનાનાં બીજ વધ્યાં. એ રીતે ભાસતું આ પંચરાત્ર નાટક ઈ.સ. પૂર્વે ૧૫૫માં રચાયું હશે એમ સ્વીકારાયું. આવડી પુરાણી ધનસંપત્તિ પ્રાચીનતાના વસ્તુભંડારમાંથી આજ અર્વાચીન પ્રકાશમાં લાવી નિર્ણય કરવો એ આજની આંખને અઘડું તો છેજ, પરંતુ એ વડે જે અપૂર્ણતા પૂરાય છે, કાલની જે તૂટક ભાસતી કડીઓ પુનઃ સંકળાય છે, તેજ જે લક્ષમાં લઈએ તો તો સંસ્કૃત પ્રકૃતિની પ્રાકૃત આ પ્રતિકૃતિને નિઃશંક વધાવ્યા વિના નજ ચાલે.

ભાસનાં નાટકોની ઝીણવટ, એક સ્વપ્રવાસવદત્ત સિવાય તેમની મૃદુલમધુર પદાવલિમાં નથી, તેમ તેમની પ્રલંબ સૂરાવલિમાંય નથી. Drama (નાટ્ય) શબ્દની પુણ્યપુરાણ ભાવનાને સાર્થ કરતા action (કાર્ય)ની સુરસિક ઘટના તે નાટકોમાં સર્વત્ર જળવાયેલી છેજ; અને છતાંય ત્યાં સર્વવ્યાપિની સંપૂર્ણતા ને સ્પષ્ટતા તો નથીજ. ભાસનાં નાટકોનો સર્વોપરિ અંશ તો તેમાંની જરીય એકતાનતા ઉપજાવ્યા વિનાની એક પછી એક ગુંથાયલ પ્રસંગોની સરસ પુલગુંથણી. કદી કદી આ પ્રસંગો સર્વસામાન્ય છે, તો કદી કદી તેઓ

ઉંડેરાં ચિંતન ને લબ્યતાભર્યાં ય નથી એમ નથી.
પંચરાત્રમાં આમ સરળ ને લબ્ય એવા ઉત્તમ ભાવોની
રસગ્રંથી વાંચકને જણાયા વિના નહિજ રહે.

એકે સ્ત્રીપાત્ર વિહોણા આ નાટકની ઉત્તમતા
તેનાં પુરૂષપાત્રોનાં યથાર્થ પ્રકટીકરણમાં પ્રકાશી રહી
છે. એકેક વાક્યમાં તેમની ચારિત્ર્યદીપ્તિ શોભી રહી છે.
એકેક પ્રસંગમાં તેમની મહાભારત પ્રખર જ્વાલા પ્રજ્વ-
લિત થતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યો-
ધન, શકુનિ ઇત્યાદી પાત્રો વાંચકના ચિત્ત પર સઘન
પ્રભાવ પાડી રહે છે, તેનું કારણ ઉપર કહ્યું તે કાર્યની
અદ્ભૂત સામગ્રીજ છે.

ભાષા ને વિચારણાની સરળ, રૂઢ ને પ્રસન્ન શૈલિને
માટે પણ ભાસ એક નવ-અભ્યાસીનો સહાયક નિવડે
છે. પંચરાત્રમાં તેવા પ્રકારની સરળતા, રૂઢતા ને પ્રસ-
ન્નતા છે, ને આ ભાષાન્તરમાંય તે મહેથી ઉતરી છે,
એ કહેવું હવાં અસ્થાને નહિ ગણાય. મૂળ ગ્રંથ ને મૂળ
ગ્રંથકાર પ્રતિની અનન્ય ભક્તિ વડે પ્રેરાયલ ભાષાન્તર-
કારની આ કૃતિ જરૂર મૂળનું ગૌરવ સાચવી રહી છે.
અને માફ માનવું છે કે ગુજરાતનાં સાહિત્યરસિક
સજ્જન સજ્જનીઓ પણ આ પુસ્તકને આદ્યંત વાં-
ચી વિના સંકોચે તે કળુદી શકશેજ. ફિં બહુના.

સુરત.

તા. ૧૫-૩-૧૯૨૦ } મંજુલાલ જમનારામ દવે.

ઉપોદ્ધાત. (પ્રથમ આવૃત્તિનો)

આ નાનકડાં નાટ્યને લાંબો ઉપોદ્ધાત પહેરાવી આડ-અમરી બનાવવું યોગ્ય તો નથીજ, એટલુંજ નહિ પરંતુ અત્યારના નાણુક દેશકાલમાં તો એક અપરાધ સમાન છે, છતાં એક સ્વાદિષ્ટ અન્નવાની ચખાડ્યા પછી તેનો નિપુણ બનાવનાર કોણ હશે, અને એમાં શા શા પદાર્થો વાપર્યા હશે છત્યાદિ જે સાહજિક-કુદરતી-Involuntary-કિસ્મતના મારા યજમાનને ઉદભવે તેને હું ન સંતોષું, તો હું ખરેખર મારા અબ્યાગત ધર્મથી ચૂકું. માટેજ સાહસ કરું છું:—

પુનરોદ્ધાર.

‘પંચરાત્ર’નો જન્મ તો ઘણાં ઘણાં વર્ષો પૂર્વે થયો હતો; પરંતુ ધૂળમાં દટાયલા એક રત્ન માફક તે કેટલોક સમય સાહિત્યસૃષ્ટિને દૃષ્ટિગોચર થયું ન હતું. તે ક્યારે હુપ્ત થયું હતું તેનો કાંઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી; પરંતુ માત્ર થોડાંક વર્ષો

થયાંજ એને પુનઃ પ્રકાશમાં લાવવામાં આવ્યું. ઇસ્વી સન ૧૯૦૯ માં, એટલે માત્ર દશ વર્ષ પૂર્વે જ્યારે ત્રાવણકોર સંસ્થાનના મહારાજશ્રી રામવર્માએ પોતાના આશ્રય હેઠળ પ્રાચીન સંસ્કૃત લેખોને પ્રસિદ્ધિમાં આણવા માટે એક સંસ્થા સ્થાપી, ત્યારે ‘પંચરાત્ર’ તથા બીજાં કેટલાંક નાટકો પાંડિત ગણપતિ શાસ્ત્રી નામના એક વિદ્વાન સંસ્કૃત શોધકને હાથ લાગ્યાં. તેઓ કહે છે, કે—

“ પદ્મનાભપુરની પાસે મનલિક્કર મઠમાં શોધખોળ કરતાં મને નાટકોનો તાડપત્રનો હસ્તલેખ હાથ લાગ્યો. તેમાં જૂની મલયલમ્ લીપીમાં દરેક પાને દશ દશ લીટીની વીસ અંથાઓ લખેલાં ૧૦૫ પાનાં હતાં. જે કે એ હસ્તલેખ ત્રણસો કરતાં પણ વધારે વર્ષ પુરાણો હોય એમ લાગતું હતું છતાં પણ તેમાંનાં પહેલાં બાર પાનાંના કોઈકોઈ ભાગ સિવાય કોઈ પણ સ્થળે અક્ષરો ભુંસાઈ ગયેલા ન હતા. શૈલી અને કંપનાની ભવ્યતા મને આપણા ઋષિઓના મહાન અંથોના જેવી અને મહા કવિ-ઓની વિખ્યાત કૃતિઓમાં માલમ પડે છે તેના કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારની લાગી. ”

પંચરાત્રનાં સહોદરો.

પંચરાત્રની સાથેજ પ્રસિદ્ધ થયેલાં—પુનર્જીવન પામેલાં બીજાં નાટકો આ પ્રમાણે છે:—સ્વપ્રભવાસવદત્તા, પ્રતિગ્રાયૌગધ-રાયણ, ચાંદદત્ત, દૂતધટોત્કચ, અવિમારક, બાલચરિત, મધ્યમવ્યા-યોગ, કર્ણભાર અને ઉરભંગ આ પછી કેટલોક સમય વીત્યા બાદ કેલાસપુર શહેરમાંથી ‘અભિષેક’ અને ‘પ્રતિમા’ નામક બે

નાટકોનો પત્તા લાગ્યો. એ પ્રમાણે પંડિત ગણપતિ શાસ્ત્રીએ
કોઈ ઉત્તમ કોટિનાં બાર નાટકોનો પુનરોદ્ધાર કર્યો.

તેનો લેખક.

ઉપર્યુક્ત સર્વ નાટકોનું યથાર્થ નિરીક્ષણ કર્યા પછી, તેઓ-
માંની “ family likeness ” હાથ લાગતાં પંડિત કહે છે
કે એ સર્વ નાટકો એક જ વ્યક્તિને હાથે લખાયલાં હોવાં જોઈએ.
અને એ સિદ્ધ કરવાને તેમણે ભાયાની તેમજ શબ્દપ્રયોગની
સમાનતા દર્શાવનાર ધણાં ચિહ્નો બતાવી આપ્યાં છે જેનો અત્રે
ઉલ્લેખ કરવો અભ્યાસગતની ઇચ્છા ઉપરાંતનું સ્વાગત થાય એ
ભયથી ત્યજું છું.

આ નવીન નાટકોના યૂથમાંનું એક સ્વપ્રવાસવદ્તા છે;
અને એજ નામનું એક નાટક મહાકવિ ભાસે રચેલું પરંતુ તે
પાછળથી નાટ થયેલું એ વાત સંસ્કૃત સાહિત્યવિદારીઓમાં
પ્રસિદ્ધજ હતી. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ સર્વ નાટકો
કવિ ભાસનીજ કૃતિ હશે. જો કે વિદ્વાનોનો એક પક્ષ એ મત
વિશે શંકા ધરાવે છે. પરંતુ એવાઓની સંખ્યા અલ્પ છે.

ભાસનો સમય.

સામાન્ય રીતેજ કોઈ પણ સંસ્કૃત કવિનાં જન્મ-મૃત્યુનાં
ઓક્સ વર્ગો આપવાં એ અત્યંત મુશ્કેલીભર્યું છે, અને તેથી
આપણે માત્ર તેઓનો સમય અથવા સૈકો જાણીનેજ સતોષ
માનવો પડે છે; મહાકવિ કાલિદાસ જેવી સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિના

સમયને માટેજ જે સંસ્કૃત અભ્યાસકો અને શૌધકોમાં મતભેદ હોય, તેા તેના કરતાં પણ વધુ પ્રાચીન કાલમાં થઈ ગયેલા કવિ બાસનો સમય નિર્ણય કરવાનું કાર્ય કઠિન હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

મહાકવિ બાસ અને તેના લેખો વિષેની ચર્ચા, કાવ્યાલંકારના કર્તા કવીશ્વર બામહ, કવિ-શિરોમણિ કાલીદાસ તેમજ ગદ્યકવિ બાણભટ્ટના લેખોમાં પણ આવે છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ પાણિનિના વ્યાકરણમાં બતાવેલા કેટલાક આર્પપ્રયોગો (archaisms) બાસની કૃતિમાં વપરાયલાજ છે. તે ઉપરથી એ કવિ, પાણિનિ કરતાં પણ પહેલાં થઈ ગયો એમ માનવામાં આવે છે. પોતાના શાકુંતલમાં કવિ કાલીદાસે ઘણે સ્થાને બાસનાં અભિપ્રેક તથા સ્વપ્રવાસવદ્તાનું અનુકરણ કરેલું માલમ પડે છે.†

† તેનાં એક બે દૃષ્ટાંત:—

यस्यां न प्रियमण्डनाऽपि महिषी देवस्य मन्दोदरी
स्नेहाल्लुम्पति पल्लवान न ख पुनर्वीजन्ति यस्यां भयात् ।
वीजन्तो मलयानिष्टा अपि करैरस्पृष्टबालद्रुमा
सेयं शक्रिपोरशोकवनिका भमेति विज्ञाप्यताम् ॥

(અભિપ્રેક. અંક ૪.)

એવાજ ભાવવાળો શાકુંતલના ચોથા અંકમાં:—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति पयो युष्मास्वपीतेषु या
नावत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥

૫૫૧—

ભાસની ભાષા.

સંસ્કૃતમાં કવિએ કેવું લખ્યું છે તે જાણવું અગત્યનું હોય તો માત્ર “ ભાસોદ્યાસ : ” એજ સુપ્રસિદ્ધ પ્રશંસા એના ખ્યાલ આપવાને યસ છે. ભાસનાં કવનમાં સર્વત્ર મધુરી પ્રસન્નતા ઝળકી રહે છે, તેમજ પાને પાને એની રસવૃત્તિની સજ્જાનતા દીસી આવે છે. કોઈકવાર એ અપ્રચલિત રૂઢ શબ્દો વાપરે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે એના શબ્દો દર્શક (expressive) કરતાં સૂચક (suggestive) વધારે હોય છે. વળી સંવાદમાંજ વર્ણન કરવાની એની શક્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય એમ કોઈ વિદ્વાન વાંચકને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. એના શ્લોકમાં પણ છંદોની યોગ્ય પસંદગી અને શબ્દપંક્તિની સુરસતા ભાવનાને

‘ આલયરિત ’ ના પહેલા અંકમાં વસુદેવ સાથે પુત્રને અદલાબદલી માટે વિદાય કરતી દેવકીની ચિત્તસ્થિતિનું વર્ણન આપતાં કવિ કહે છે—

હૃદયેનેહ તપ્રાહ્નૈર્દ્વિધાભૂતેવ ગચ્છતિ ।

યથા નભસિ તોયે ચ ચન્દ્રલેખા દ્વિધાકૃતા ॥

અને કવિ કાલીદાસ શાકુન્તલના પહેલા અંકમાં નાયિકાનું એવુંજ વર્ણન આપે છે—

ગચ્છતિ પુરઃ શરીરં ધાવતિ પદ્માદસંસ્તુતં ચેતઃ ।
સ્ત્રીનાંશુકમિષ કેતોઃ પ્રતિવાતં નીયમાનસ્ય ॥

આ બે ભાવનામાં ફેટલી બધી સમાનતા છે ।

અલૌકિક મધુરતા આપે છે. આ વિશે એનો પુનરાદારક કહે છે-

“ પદરચના રૂપી બધનમાં ન આવેલાં વાગ્યોની ઉચ્ચ મનોહરતા આ રૂપકોમાં સર્વત્ર નજરે પડે છે. બીજા અનેક કૃતિઓના કરતાં એમની શૈલી ભવ્યતામાં ખરેખર ચઢી જાય છે; અને એનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે. ”

પંચરાત્ર.

ઉપર્યુક્ત શોધાયલાં નાટકોમાંનાં કેટલાંક માત્ર પુરૂષપાત્રો લક્ષ્યને રચાયેલાં છે અને આ “પંચરાત્ર” તેમાંનું એક છે. નિઃસંશય, માત્ર પુરૂષપાત્રોમાં નાટક લખવું અને તે રસિક બનાવવું એ અત્યંત કઠિન કાર્ય છે. સ્ત્રીપાત્રના અભાવથી રંગભૂમિ પરની અર્ધી દુનિયા ઉડી જાય છે. અને બાકીની સૃષ્ટિમાંજ કવિને પોતાનું કાર્ય નિભાવવું પડે છે. આમ છતાં કવિ ભાસ “ action ની અદ્ભૂત સામગ્રી ” નો ઉપયોગ કરી આટલે અંશે રસ ઝમાવી શકે છે.

વસ્તુ સંકલના.

આ નાટ્યનું વસ્તુ બહુજ દુર્લભ છે. પ્રથમ અંકના વિષ્ણુભક્તમાં કવિ, કુચરાજ દુર્યોધને માંડેલા રાજસૂય યજ્ઞની સમાપ્તિનું વર્ણન કરી, રાજપુરોહિત કોણાચાર્યની દક્ષિણાનો પ્રસંગ લાવે છે. પાંડવોને તેમનો રાજ્ય વિભાગ દષ્ટ દેવો, એવી આચાર્ય દુર્યોધન પાસે દક્ષિણા માગતાં તેનો ખટપટી મામો

ગાંધારરાજ શકુનિ ક્રોધે મરાય છે. અતે જો આચાર્ય માત્ર પંચરાત્રિમાંજ પાંડવોની ભાળ લાવે તો એ દક્ષિણ કબૂલ કરવી એમ શરત થાય છે, અને વિરાટનગરથી સોયે કીચક ભાઈઓના અશસ્ત્ર વધની ખખર આવતાં ચતુર બીજા પિતા-મહત્તી સમંતિથી દ્રોણ તે શરત સ્વીકારે છે. પછી પોતાના સાળાઓનાં અપમૃત્યુનું બહાનું કાઢી યજ્ઞમાં હાજરી ન આપનાર રાજા વિરાટેને શિક્ષા કરવા માટે સૌ યુદ્ધ ચડે છે.

બીજા અંકમાં વિરાટેશ્વરના દૂતો પાસે યુદ્ધનું વર્ણન બોલાવ્યા પછી, બૃહન્નાલવેશધારી અર્જુનને હાથે ગ્રાસહણ કરવા આવેલો સર્વ કૌરવપક્ષ કેવી રીતે મહાત થાય છે તથા તેમની તરફથી લઢનાર શૂરવીર અભિમન્યુ, બીમસેન ભદ્રને હાથે કેવી રીતે પકડાય છે, તેના ચિતાર આપવામાં આવે છે. પછી સૌભદ્રને રાજસભામાં આણતાં સર્વ ભેદનો-પાંડવોના ગુપ્ત વાસનો-અચાનક, પરંતુ યોગ્ય સમયેજ સ્ફોટ થાય છે; તે પ્રસંગ આલેખતાં કવિ ખરેખર અદ્ભૂત ચાતુર્ય અને દક્ષતા બતાવે છે. અતે વિરાટેશ્વર સવ સભા સમક્ષ અભિમન્યુ સાથે પોતાની પુત્રી ઉત્તરાકુમારીનો વિવાહ કરે છે.

ત્રીજા અંકમાં શત્રુઓના હાથમાં પડેલા સૌભદ્રને છોડાવી પાછો લાવવા માટે કૌરવ પક્ષમાં ચિંતા થાય છે; સાં યુદ્ધિમાન બીજા, અભિમન્યુને પકડનારનાં પરાક્રમનું વર્ણન સાંભળતાંજ તેને બીમસેન તરીકે ઓળખે છે, અને પંચરાત્રની જે શરત થઈ હતી તે પૂર્ણ થયેલી માને છે. શકુનિ હજુયે સર્વ અભિજ્ઞાનને નકારે છે; પરંતુ પ્રસંગો એવા બને છે કે તે

અતે જાંખો પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ કરેલી શરત પ્રમાણે રાજ્ય દુર્યોધન ધણા આનંદથી પાંડવોને તેમનું રાજ્ય સોંપે છે.

કવિનું સાહસ.

આ વસ્તુસંકલના વાંચી રહેતાંજ આપણને આશ્ચર્યનો એક વિદ્યુત સમાન આંચકો લાગે છે—શું દુર્યોધનને પાંડવોને રાજ્ય આપ્યું હતું ?

કોઈ પણ લેખક ઐતિહાસિક વૃત્તાંત લખને તે ઉપરથી નાટ્ય વા કાવ્ય લખે તો તેમાં પોતાની લેખિનીને ક્ષમા અને પોતાને દીપાને અથવા પુસ્તકને વધુ રસિક બનાવે એવા કંઈ ફેરફારો તો કરે છેજ. તે પ્રમાણે કવિ ભાસને પણ તેમ કરવાનો અધિકાર હતો, તે તેણે વાપર્યો છે. પરંતુ દુર્યોધન પાસેથી પાંડવોને રાજ્ય અપાવવા જેવો મહત્વનો, અને વેદ વ્યાસના મહાભારતે હિંદુ સમાજ ઉપર પાડેલા હિંડા સંસ્કારને જડમૂળથી ઉખેડવા યત્ન કરે એવો ફેરફાર પોતાના નાટકમાં દાખલ કરીને કવિએ ખરેખર એક સાહસ કર્યું છે. મહાભારતમાં અને બીજા કવિઓએ વર્ણન કર્યા જેટલા કાળા સ્વરૂપમાં એણે દુર્યોધનને આલેખ્યો નથી, પરંતુ તેને મુખે કેટલાંક સદ્ગુણી અને ડહાપણનાં વચનો બોલાવી તેને એક ઉત્તમ પ્રકૃતિનો, પરંતુ દુષ્ટ સલાહથી ભરમાયેલો માનવી બતાવ્યો છે. એનો આ ચિતાર સત્ય સંભવે છે, પરંતુ જો દુર્યોધનને પાંડવોને રાજ્ય આપ્યુંજ હોય, તો શું પાંડવોએ વ્યર્થજ કુરુક્ષેત્રને જંગ ખેડ્યો ? એવી અનેક સંકાઓ ઉદભવે છે.

અન્ય ફેરફારો.

ઉક્ત સાહસ ઉપરાંત કવિએ નાટકને રસિક બનાવવા માટે બીજા પણ અનેક ફેરફારો કરેલા છે. દ્રષ્ટાંત તરીકે, મહાભારતમાં તેા દુર્યોધનના રાજસૂય યજ્ઞ અને વિરાટેશ્વરના ગાયહણ વચ્ચે સમયનું મોટું અંતર છે. વળી—

ये कर्तुकामैरछलनं भवद्भिः

संवत्सरैर्द्वादशभिर्न दृष्टाः ।

(અંક ૧; શ્લોક ૪૬)

આ શ્લોકાર્થ પરથી કવિ ભાસ એમ માન્યતા ધરાવે છે, કે વનવાસનાં બાર વર્ષો પણ પાંડવોએ કૌરવોથી ગુપ્ત રહીનેજ કાઢ્યાં હતાં. પરંતુ એ માન્યતા ખોટી પાડવા માટે, દુર્યોધનને ગાંધર્વરાજ ચિત્રરથના હાથથી પાંડવોએ છોડાવ્યો હતો તે, તેમજ જયદ્રથે કરેલું દ્રૌપદીહરણ, ધૃત્યાદી પ્રસંગો મહાભારતમાં પ્રત્યક્ષ છે. ન્યારે વિરાટનગર પર ચઢાઇ થઇ ત્યારે વિરાટેશ્વર ક્રોધ, કવિ ભાસ વર્ણવે છે તેમ, રાજમહેલમાં બેસી રહ્યા ન હતા; પરંતુ લશ્કર લઇ ઉત્તર ગોપુરનું રક્ષણ કરવા ગયો હતો. વળી નાટ્યમાં પાર્થને બૃહન્નલાને નામે એળખાવ્યો છે. પરંતુ યુધિષ્ઠિરે અને ભીમસેને, કંકઞ્ઞપિ અને અંસ્લવ નામે ધારણ કર્યાં હતાં તે વિષે જરા પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

કેટલાક શ્લોકો.

નાટકના પ્રારંભ શ્લોકમાં મંગલ આશિષ સાથે રંગ-

ભૂમિ પર આવતાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોનાં નામો ગણાવવાં એ કવિ ભાસની કેટલીક કૃતિનું ખાસ લક્ષણ છે. પંચરાત્ર, પ્રતિનયૌગંધરાયણ, પ્રતિમા તેમજ સ્વપ્નવાસદત્તા એ સર્વ નાટકોના પ્રારંભ શ્લોકો એજ પ્રમાણે દ્વિઅર્થી રાખ્યા છે. આવો દ્વિઅર્થ ગુજરાતીમાં એજ હંદના શ્લોકમાં લાવવો અસંભવિતજ છે; અને ખીજો કોઈ લાંબી માત્રાવલિવાળો શ્લોક લેતાં ધણા નકામા શબ્દો દાખલ કરવા છતાં પણ સંસ્કૃત શ્લોક જેવી ખુબી આવી શકતી નથી. એ કારણથી મૂળ શ્લોકનેજ ગુજરાતીમાં સ્થાન આપવું યોગ્ય ધાર્યું છે. * (અર્થ માટે ટીકા જોવી.)

પ્રથમ અંકના વિષ્કંભકમાં વૃદ્ધ વ્રાહ્મણોનું વર્ણન કરવામાં પણ કવિ અત્યંત ચાતુરી વાપરે છે. એકજ શાર્દૂલ વૃત્તમાં શબ્દોની અદ્ભૂત રચનાથી કવિ એટલો બધો અર્થ ભરી દે છે કે ગુજરાતીમાં તે બધો ભાવ એકજ શ્લોકમાં ઉતારવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેથીજ બે શ્લોક રચવા પડ્યા છે. ખીજા અંકમાં વિરાટેશ્વરને મુખે પુત્રની સ્તુતિ કરાવતાં પણ કવિ શબ્દોને એવીજ ચતુરાઈથી ગોઠવે છે.

મારા ફેરફારો.

આ અનુવાદ બને ત્યાં સુધી સમશ્લોકી બનાવવાનોજ મારો ઉદ્દેશ હતો અને તે બધું અંશે પાર પડ્યો છે. પરંતુ

---

* જો કોઈ વિકાન વાંચક એ શ્લોકનું સુંદર રૂપાંતર કરી મોકલશે તો ખીજી આવૃત્તિમાં તે હું સામાર સ્વીકારીશ.

સંસ્કૃત ભાષામાં સમાસ તથા સંધિના નિયમો વડે જે સંકુચિતતા લાવી શકાય છે, તે ગુજરાતીમાં આવી શકતી નથી. એથી તેમજ ખીજાં કેટલાંક કારણોથી કોઈક કોઈકે સ્થાને વૃત્તાંતર કરવો પડ્યો છે અથવા તો એક શ્લોકનો ભાવાર્થ બે શ્લોકોમાં લેવો પડ્યો છે; અને તેમ કરતાં કદી કદી શ્લોક પૂર્તિને માટે નવો અર્થ ઉમેરવાની છૂટ લીધી છે.

મધમાં પણ અને જ્યાં જ્યાં એમ લાગ્યું કે મૂળ રચનામાં એકાદ અલ્પ ફેરફાર કરવાથી તે ભાગ વધુ રસિક બને છે ત્યાં મેં તેવો ફેર કર્યોજ છે. ખાસ કરીને પહેલા બે અકોને અતિ એવો છુદ્ડ ફેરફાર દાખલ કરવો પડ્યો છે અને ખીજા અંકના છેવટના ભાગને કંઈક અંશે ક્લિષ્ટ બનાવે એવું વાક્ય “ बृहन्मले, प्रविश त्वमम्यन्तरम् । ” તો મેં કાઢીજ નાંખ્યું છે.

અંગત.

માત્ર પુરુષપાત્રોવાળું આ નાટક માસની ખીજી કૃતિઓ કરતાં કદાચ ઓછું રસિક હશે; પરંતુ પારિતોષિક સંમેલનો, જયંતિઓ, તથા કોન્સર્ટોમાં રેસીટેશન તરીકે બજાવવા માટે તે સુગમ થઈ પડે એવું હોવાથી, તેમજ મહાભારત જેવા રસિક અને સર્વપ્રિય છતિહાસ પરથી રચાયેલું હોવાથી પ્રથમ તેનેજ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવેશ કરાવવા માટે મન લોભાયું. પહેલા કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાન્તર થયા પછી સંજોગોને લીધે તે વિસ્તારે પડ્યું—તે પાંચ છ માસ પછી પુનઃ હાથમાં લેવાતાં

૧૯૧૮ ના ડીસેમ્બર માસમાં પૂર્ણ થયું. એક બે વાર પુન-
 રવલોકન કરીને કેટલાક મિત્રોને વંચાવ્યા પછી પ્રો. મંજુશાસ્ત્ર
 જમનારામ દવે એમ. એ. ને અવલોકન માટે તે આપ્યું.
 તેમણે તે વાંચીને તેની ઘણી પ્રશંસા કરી-જેથી તેને જમ
 બને તેમ વધારે ત્વરાથી પ્રગટ કરવાની મારી ઉત્કંઠાને ધણુંજ
 ઉત્તેજન મળ્યું. અતે મેં વિનંતિ કરતાં તેમણે એક સુંદર
 આમુખ-foreword-પણ લખી આપ્યું, જેને માટે હું તેમનો
 અત્યંત ઉપકૃત છું.

અર્પણ.

આ પુસ્તક જે સુવિખ્યાત વ્યક્તિને સવિનય સમર્પવામાં
 આવ્યું છે તેમનો આ રથાને પરિચય આપવો એ હું મારી
 દરજ ગણું છું. સુંદર સંજ્ઞેગોને લીધે એ કાર્યમાં મારું
 કરવાપણું રહેતું નથી, કારણ કે આવતા એક માસ પછી
 આખા હિંદમાં એવાં થોડાંજ માણસો રહેશે, જે આવતી નાગ-
 પૂર કોંગ્રેસની સ્વાગતકારિણી સભાના અધ્યક્ષને ઓળખતા ન
 હશે. શેઠ જમનાલાલે થોડા વખત પરજ અસહકારને અંગે
 પોતાનો ‘ રાય બહાદુર ’ નો ખિતાબ સરકારને પાછો સુપરત
 કર્યો છે. અને અસહકારને અનેક રીતે ઉત્તેજ કોંગ્રેસના સ્વા-
 મતકાર તરીકે નિઃસંશય થોડાંજ મેળવી છે. નાગપુરમાં તો
 હું પણ આખા મધ્ય પ્રાન્તમાં એમના જેવા સ્વદેશભિમાની,
 ઉત્સાહી, પ્રજાપ્રિય, જાતિસુધારણા અને સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રીતિ-
 વાળા થોડાંજ નરો હશે.

એ ઉપરાંત શેઠ જમનાલાલ એક કુશળ વ્યાપારી છે. મુંબાઈ કલકત્તા, વર્ધા, નાગપુર અને મધ્ય પ્રાન્તનાં જીલ્લાં કેટલાંક સ્થળે એમની પેઠાઓ ચાલે છે. એમનો વ્યાપાર રૂનો છે; પરંતુ વ્યાપારની બીજી શાખાઓ વિષેનું એમનું જ્ઞાન પણ કાંઈ જેવું તેવું નથી. તેમની બે ત્રણ જીનીંગ ફેક્ટરી તથા પ્રેસો મધ્ય પ્રાન્તમાં ચાલી રહ્યાં છે.

વિદ્યોત્તેજન અને શિક્ષણપ્રચારના વિષયમાં તેઓ અતુલ ઉત્સાહ ધરાવે છે. વર્ધામાં તેમણે એક હાઈસ્કૂલ તથા વિદ્યાર્થી ગૃહ સ્થાપ્યાં છે. અનેક વિદ્યાર્થીઓને તેમનો આશ્રય છે. બીજાં કેટલીક શિક્ષણ-સંસ્થાઓને તેઓએ ધનની મદદ આપી છે, ને આપ્યે જાય છે. સાહિત્યસેવાને પણ તેઓ તેવું જ ઉત્તેજન આપે છે. મુંબાઈમાં તેમણે ગાંધી હિંદી પુસ્તક ભંડાર ખોલ્યો છે, અને બીજાં અનેક પુસ્તકોનાં પ્રકાશનમાં સહાય કરી છે. એવા એક અગ્રેસરને આ પુસ્તક સમર્પવાની તક મેળવવા માટે હું મને બાજ્યશાળી માનું છું.

આ ઉપોદ્ધાત હું સમાપ્ત કરું તે પૂર્વે મારા આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં મને અતુલ મદદ કરનાર અધ્યાદય પ્રેસના માલિક સ્નેહી બાઈશ્રી હરિભાઈ દલપતરામ પટેલનો જે હું ઉપકાર ન માનું તો ખરેખર હું કૃતમ્ન ગણાઉં. બે વર્ષ સુધી ઠેકઠેકાણે રખડવા છતાં આ નાટક ન છપાઈ શક્યું; પણ પછી તેને પોતાના હાથમાં લઈ ખાસ આ પુસ્તકને માટે જ કેટલાંક નવાં બીબાં મંગાવીને બહુ જ હતાવળથી દશ બાર દિવસમાં પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું તેને માટે એમનો હું જીવેલો

ઉપકાર માનું એટલો થોડો છે.

અંતે હું એટલુંજ કહીશ કે આ કૃતિમાં જો કાંઈ દોષો હોય તો તે મારા જ છે એમ સમજી સુઝ વાંચકજને તે સૂચવવા અથવા ક્ષમવા કૃપા કરવી; અને જો કાંઈ સુંદરતા હોય તો તે માટે હું કાંઈ પ્રશંસાપાત્ર થતો નથી. કારણ કે, આરંભમાંજ મેં કહ્યું છે તેમ, હું તો માત્ર આ અનવાનીતો પીરસનારજ છું.

વીમાવાળા હાઉસ,
કેળાપીઠ-સુરત.
તા. ૧-૧૦-૧૯૨૦.

}

અનુવાદક

દ્વિતીય આવૃત્તિ—

પંચરાત્રની પ્રથમ આવૃત્તિની પાંચસો પ્રતો ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન સમાજમાં વિખેરાઈ ગઈ. અને સ્થોકોમાં માત્રા મેળને અર્થે મૂકેલાં લઘુ ગુરુનાં ચિહ્નોનો લોપ કરવા સિવાય આ નવિન આવૃત્તિમાં મહત્વના કાંઈજ ફેરફાર દાખલ કર્યા નથી, એટલે તે વિશે કહેવાનું એ શું હોય ?

પણ આ પુસ્તકના અધિકૃતાએ ત્રણ વર્ષના અંતરાળ દરમ્યાન ભારતવર્ષના રાજકીય ઇતિહાસમાં જે પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને માટે જે શબ્દ લખ્યા વગર રહી શકાતુંજ નથી. પોતાને આંગણે આવેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાને યોગ્ય આતિથ્ય વડે સંતોષી વિદાય કર્યા પછી શેઠ જમનાલાલજીએ સ્વદેશ સેવાના કાર્યમાં યાહોમ જંપલાવ્યું છે. મ. ગાંધીજીના નિર્દિષ્ટ કરેલા અસહકારના માર્ગમાં રાત કે દિવસની ફરકાર પણ રાખ્યા વગર તન-મન-ધન-ની કુરબાની આપીને કામ કરતાં તેમણે સારા ભારતવર્ષના નેતાઓમાંના એક ગણાવાની પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી આપી છે. જડ જેવી વ્યાપારી આલમમાં સ્વદેશીની ભાવનાના અંકુર વાવનાર અને ખીલવનાર, માતૃભૂમિને ખાતર પોતાના સર્વસ્વની આદતિ

આપવાની ધમશ ધરાવનાર, અને મધ્ય ભારતની બધીયે રાષ્ટ્રીય ચળવળોના કેન્દ્ર રૂપ જન્મનાલાલજીએ, છેલ્લા ચાર માસ દરમ્યાન નાગપુરમાં રાષ્ટ્રધ્વજના અપમાનને લીધે ચાલેલા ધર્મયુદ્ધમાં જેલ ભોગવીને તેમજ અન્ય રીતે, જે ભાગ ભજવ્યો છે તેથી તેમનું નામ ભારતવર્ષની શેરીએ શેરીએ જાણીતું થઈ ગયું છે એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી.

x

+

x

પંચરાત્ર ના સહોદર મધ્યમ વ્યાયોગ નામક, કવિ ભાસના એક નાટકનો અનુવાદ આ આવૃત્તિ સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. એ અનુવાદ પંચરાત્રના અનુવાદ કરતાં પહેલાં રચાયેલો. પરંતુ સંજોગોએ તેને આજ સુધી હસ્તલેખના સ્વરૂપમાં જ પડી રહેવા દીધો હતો. આજે તેને મુદ્રિત થઈ પ્રકાશમાં આવવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. વાંચક તેને યે થોડો ધણો આવકાર આપશે એવી આશા છે.

તા. ૭-૯-૧૯૨૩

અનુવાદક.

ॐ श्री

महा कवि श्री भास विरचित

पांडव गुप्त निवास

अथवा

पंचरात्र

❖ અંક પહેલો ❖

(નાંદી પૂર્ણ થતાં સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.)

સૂત્રધાર:—

(ઉપજાતિ)

ઘ્રોણઃ પૃથિવ્યર્જુનભીમદુતો

યઃ કર્ણધારઃ શકુનીશ્વરસ્ય ।

દુર્યોધનો ભૌષ્મયુધિષ્ઠિરઃ સ

પાયાત્ વિરાટસરગોભિમન્યુઃ ॥ ૧ ॥

(પ્રેક્ષક તરફ ફરી) એવી સર્વ પ્રેક્ષકજનોને મારી વિજાપના ।

(એટલામાં નેપથ્યમાં ઘોંઘાટ સંભળાય છે.) અરે ! પણ હું

એ વિજાપના કંઈ છું, સાં આ શો કોલાહલ સંભળાય છે ?

ભાવ જોઈ તો ખરો. (ધ્યાન દઇ સાંભળે છે.)

નેપથ્યે—હા.હા.હા.હા.હા....! શી આ કુરરાજ દુર્યોધનના યજ્ઞની શોભા !

ધન્ય ધન્ય !... (વગેરે.)

સૂત્રધાર:—હું સમજાયું. એ તો

(અનુબુધ્)

રાજપ્રાપ્તિ થતાં પ્રેમે, આ સર્વે રાણી સાથમાં;

યજ્ઞ દુર્યોધને માંડયો; શોભા તેની રુડી બની.

૨

(ગાય છે.)

નાટ્ય સ્થાપના

વિષ્કંભક

(ત્રણ બ્રાહ્મણો પ્રવેશ કરે છે.)

સર્વે:—(આશ્ચર્યથી) અહાહાહાહાહા...

પ્રથમ બ્રાહ્મણ:—આ કુરરાજ દુર્યોધનના યજ્ઞની શોભા તો અપરંપાર છે, બાઈ! કારણ કે—

(શિખરિણી)

પડયું છે વિપ્રોતું પુલ સમ અલકું અહીં તહીં,
બલિના ધૂમાડે તરૂં પુલ સુગંધી ઉડી ગઈ;
ત્યજી હિંસા બ્યામો હરિણ સમ પહાડે દીન બન્યા,
ભૂપે દીક્ષા લીધી (કે) જગત પણ શું દીક્ષિત થયું । ૩

દ્વિતીય:—સત્યજ કહો છો બાઈ. તમે જુઓ તો ખરા કે છત્રપતિએ એકજ યજ્ઞ કરીને જુદાં જુદાં પાત્રોને કેવી રીતે તૃપ્ત કર્યાં છે—

(શાફ્તલવિક્ષિપ્ત)

દેવોનાં મુખ અગ્નિને બલિ દઈ, દેઈ દિગ્ભેને વસ્ત્ર,
ગૌહાને જનને બધા અનુચરો સંતુષ્ટ એણે કીધાં;

હાવે હર્ષથી રેલતું જગત આ, ગાતું ગુણો રામના,
એના એ ગુણથી ત્રિભુવન બધું છે સ્વર્ગ બાણે બન્યું ! ૪

તૃતીય:—અરે, પણ આમ તો જુઓ. અહીં આ પ્રહરદેવો—

(શાદ્દંસ)

જેના ચર્ણુ લુછાય છે મુકુટથી રાજ-પ્રભામી થતાં,
જેની છેજ પ્રશંસનીય પ્રભુતા, છે જ્ઞાન જેનું મહા;
જેનાં ધર્મ-વ્રતો વધે દિનદિને છે વૃદ્ધ જાતે છતાં,
જે પોતે નિજ પાઠ અધ્યયનમાં છે મગ્ન હૃંમેશના. ૫

વળી,

જેનાં ગાત્ર શિથિલમાં કરચલી વર્ષો વહેતાં પડી,
જેને ટેકણુ-દંડ તે ચરણ છે ત્રીજો ખરી સ્થાયમાં;
જેણે શિષ્ય ખણે ધ્રુજ થયરતા હસ્તો મૂક્યા પ્રેમથી,
તેઓ વૃદ્ધ ગજેન્દ્ર શી ધીમી ધીમી ચાલે ભૂમિકાપતા. ૬

પ્રથમ }
દ્વિતીય } :—અરે ઓ માણુવકો ! ઓ માણુવકો ! યશ પછીનું

અવભૂથસ્નાન થયાં પહેલાં વેદીનો અગ્નિ શાંત પાડશે મા.

તૃતીય:—હ્યો હ્યો, એણે તો હોલવી નાંખ્યોયે ખરો.

પ્રથમ:—અરેરે ! છટ્ ! એણે નાદાની ખતાવી કેની ? જોતો ખરો—

(સંગ્ધરા)

આહીં દીસે સુનેરી—કરમય પૃથિવી ચૂપજવાળા થકી આ,
પાસે સાંખે ન એવો દ્વિજ સમ અગ્નિ ચૂદ્ર શા કોયલાને;

વેદીની ઉપ્પતાથી ભૂમિ બળી ગઈ ને દર્બના હાલ તેવા,
ધૂમાડો હસ્તિ જેવો ગગન ચઢી જઈ નાચ બાણે તળાવે ! ૭
ખરેખર ! આશ્ચર્યજનક છે આ યાત્રી વિભૂતિ.

દ્વિતીય:—હાસ્તો. અહીં વળી કોઈ માણસને

(અનુબુદ્ધ)

જ્ઞાતિદોષ થતાં જેમ જ્ઞાતિજાત કરે બધા,
તેમ આ અગ્નિની બહીકે છાંટે છે અગ્નિ પ્રાદાણો ! ૮

તૃતીય:—અને અહીં તો જેમ,

(અનુબુદ્ધ)

પુત્રના મૃત્યુથી માતા બાલ-સ્નેહે ઝુરે ત્યમ,
શકટી ધી ભરેલી આ બળે છે જલ છાંટતાં. ૯

પ્રથમ:—આપે સત્તજ કહ્યું, હોં. કારણ કે એ પાવક—

(શાર્દૂલ)

જે આ છત્રપતિ તણી શકટીને તૈયાર છે બાળવા,
તે અગ્નિદર્બ ખૂટયેજ, વામન સમો, ધીમે પ્રકાશે રૂપો
ઉરકેર્યો પવને, બધી ઉંચી ગઈ જવાળા ફરી બ્યોમમાં,
અને કુંડાળાં ભડકા તણાં કરી કરી બાણે દીસે સૂર્ય શો. ૧
દ્વિતીય:—અરે ! પણ આ તરફ તો જુઓ—

(ઇન્દ્રવજ્રા)

આત્મા જતાં જેમ શરીરમાંથી
ઇન્દ્રિય પાંચે નીકળી પડે છે;

તેવાજ પેલા તરૂ મૂળમાંથી,
નાસે ખીધેલા ઝટ પાંચ સર્પો !

૧૧

તૃતીય:—તેમ વળી આ પણ જોતા જાઓ—

(અનુક્રમ)

મૃત દેહ ત્યજી જેમ પ્રાણ સર્વે ઉડી જતા,
તેમ બળતા તે તરૂમાંથી પંખી પેલાં ઉડી ગયાં ! ૧૨
પ્રથમ:—સત્યજ છે કે—

(અનુક્રમ)

કુપુત્ર એકથી જેમ વંશ આખો બળી રહે,
તેમ સુક્ષ્મ તરૂ એકે ખીલેલાં વનની સ્થિતિ. ૧૩
વળી,

(ઉપજાતિ)

અરણ્યનાં સૌ તરૂ છોડવાને,
નિરાંતથી અજ્ઞ સમા ઉડાવી
અગ્નિ હવે આ નદી સ્નાન માટે,
આલ્યો ધીમે સૌ કુશ માર્ગ બાળી. ૧૪

દ્વિતીય:—અને આ—

(શિખરિણી)

મયા વૃક્ષે વૃક્ષે જ્વલન ભડકાઓ કુશ દહી,
બકાયાં કેળોનાં ફળ ધબ દહ પૃથ્વી પડતાં;

મધુપૂડા વાળો સમૂજ બળતાં તાડજ પહો,

પડ્યો શુ કુહાડો પ્રસયક મહાકાળજ તણો ! ૧૫

તૃતીય:—શી સુંદર ઉપમા ! ... પહો તો જુઓ: સત્પુરુષના
કોષની પેઠે ફતામિ કેવો શાંત થયો તે. ખરેખર ગમે તેવો
દાનવીર હોય તો પણ—

(અનુષ્ટુભ)

ખૂટતાં દ્રવ્ય તેનીયે દાનશક્તિ નહિ રહે,
તેમ આ કાષ્ટ ખૂટ્યાથી અમિજવાળા શમી ગઈ. ૧૬

પ્રથમ:—પણ જુઓની, એ કાંઈ સંતોષ પામે છે ! એક પાસથી,

(અનુષ્ટુભ)

યજ્ઞનાં ખાઈ સાહિત્યો દર્ભ ઇત્યાદિ વહનિએ,
વ્યસની માનવી પેરે ક્ષીણ રૂપ ધરી લીધું. ૧૭

દ્વિતીય:—અત્યા ભાઈ, પેલો પલાશ વૃક્ષ તો જુઓ—

(ઇંદ્રવજ્ર)

નીચો વળેલો નદી-તીર ઉભો,
વાયુ બળે ધૂજતી શાખવાળો;
બળી મુએલાં તરૂની ક્રિયા તે
કરી રહ્યો આચમનો લાઈને. ૧૮

તૃતીય:—ત્યારે આવોને આપણે પણ આચમન લાઈએ.

પ્રથમ }
દ્વિતીય } :—હા, ચાલો.

(પાસે જઈ આવ્યમન લે છે.)

પ્રથમ:—(નેપથ્ય તરફ જોઈ) અરે ! મહાન રાજમંડળથી અનુસરાતા કુરરાજ દુર્યોધન જાતેજ બીજમ દ્રોણાચાર્ય સહિત આ તરફ આવતા જણાય છે. અને આ નગરજનો, પોતાને પાંડવો પ્રિય હોવાથી, છત્રપતિને આશિષ આપતાં—

(વસંત)

“યજ્ઞો કરો વિજય કેરી ક્વજા ઉડાવો;

રોષ ત્યજી સ્વજન પ્રેમ દયાથી ન્યાજો”

એવાં કહી કહી ઘણાં મધુરાં સુવાક્યો,

છે પક્ષ પાંડવ તણો કરતા સમગ્ર.

૧૬

તૃતીય:—તો આવો. આપણે પણ મહાન કુરરાજને અભિનંદન આપીએ.

પ્રથમ }
દ્વિતીય } :—હા. ચાલો.

ચતુર્થ:—(જતાં જતાં) જયજયકાર થાઓ છત્રપતિનો !

(સર્વ જાય છે.)

વિષ્કંભક પૂર્ણ.

(બીજમ દ્રોણ વાતો કરતા પ્રવેશ છે.)

દ્રોણ:—ખરેખર, આવી રીતે ધર્મનું અવલંબન કરીને દુર્યોધને
જાણે મારા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો છે; કારણ કે શિષ્યના સર્વ
કાર્યનો આધાર ગુરુ ઉપરજ છે—

(ઈર્ષવળા)

ખંધુ ત્યજી ને ત્યજી આત્મ સ્નેહી,
લાગે ગુરુને સહુ શિષ્યદોષો;
(કારણ કે) માતા પિતા તો દઈ મુક્ત થાતા,
સંતાનને શૈશવમાં ગુરુને. ૨૦

બીજમ:—ઉત્તમ કહ્યું આપે. વળી આ દુર્યોધન, જે—

(વંશસ્થ)

વિભાગ પાંડુ-સુત-દ્રવ્યનો લઈ,
લડી લડીને અપકીર્તિમાં ડુબ્યો
દીસે અનુષ્ઠાનથી યજ્ઞના હવે,
રૂપેજ જાણે રતિનાથના સમો ! ૨૧

(ત્યાં દુર્યોધન, કર્ણ તથા શકુનિ પ્રવેશ છે.)

દુર્યોધન:—(પ્રવેશતાં)

(શિખરિણી)

ખીલી આત્મશ્રદ્ધા, વડીલ સહુ સંતુષ્ટ થયા,
જગત્ રે' વિશ્વાસે, ગુણ વધી અકીર્તિ દૂર થઈ;

‘પિતૃ પાત્રે મુક્તિ’, જીહ્વંજ કદી હોયે વચન એ,
તથાપિના આઘે અહીંજ ફલતું સ્વર્ગ બહુધા. ૨૨

કર્ણુ:—વચરય દુર્યોધન, તેં તો ન્યાયે આવી અટલું કાર્ય ન્યાયથીજ
પૂર્ણ કર્યું છે; શાસ્ત્રોક્ત ધર્મને શાસ્ત્રવિધિયેજ બળવ્યો છે.
કારણ કે,

(શાલિની)

ક્ષત્રિયોનું દ્રવ્ય તો બાણ્યમાં છે,
ક્ષત્રિ’ માટે વારસો ના જ શોભે;
(અને તેથીજ) વિપ્રોત્સંગે દ્રવ્ય દેઈ બધુંયે,
ક્ષત્રિયે તો પુત્રને આપ દેવું. ૨૩

શકુનિ:—અરોબ્ધર કહ્યું હોં. ગંગાજીમાં સ્નાન કરતાં કરતાં પોતાનાં
પાપ ધોવાયાં એટલે હવે કર્ણુરાજ કેવું ટચોટચતું બોલે છે ।

કર્ણુ:—આપ ગમે તેમ કહો, મામા, પણ—

(ઇંદ્રવજ્રા)

ઇક્ષ્વાકુ, શર્યાતિ યયાતિ રામ,
માન્ધાતૃ, નાભાગ નૃગામ્બરીષ
એ સર્વ ભૂપો મૃતદેહ તોયે,
યજ્ઞ-પ્રભાવે હજીયે જીવે છે. ૨૪
(ત્રણે ભીષ્મ દ્રોણ પાસે આવે છે.)

ભીષ્મ } :—વત્સ દુર્યોધન, યજ્ઞની સમાપ્તિ પર અમે તને અભિ-
દ્રોણ } નંદન આપીએ છીએ.

દુર્યોધન:—(નમન કરતાં) અનુગ્રહ થયો. આચાર્ય, વંદન કરે છું.

દ્રોણ:—શું શું? વંદન? હં હં! પણ...તે તો કૃમભંગ થયો.

દુર્યોધન:—કેમ?

દ્રોણ:—તો જોને. આ ઉભા—

(અનુષ્ટુભ)

દેવતા માનવી રૂપે ખેલાં તે બીજાને નમ,
ત્યજી તેને મને વહે તે નક્કી અનુચિત છે. ૨૫

ભીષ્મ:—ના. ના. આચાર્ય આપ એમ ખોલશો નહિ. કારણકે અનેક
રીતે હું આપથી કનિષ્ઠ છું. જુઓ—

(વંશસ્થ)

જન્મેલ હુંતો; તમ તો સ્વયંભુ છો,
જીવું હું શસ્ત્રે; ધરી ખેલતા તમો;
હું ક્ષત્રિ'ને આપ જ પ્રહારેજ છો,
હું શિષ્ય, ને આપ ગુરૂ મહાન છો. ૨૬

દ્રોણ:—(હસતાં) હંહં! મહાન પુરૂષો પોતાની સ્તુતિ થવા દેતા નથી.
ઠીક બાઈ, આવ ત્યારે પ્રથમ મને વંદન કર. (દુર્યોધન નમન
કરે છે.) સુખી થાઓ. પુત્ર, આવીજ રીતે યજ્ઞનાં અવબૃથ
સ્નાન કરીને જ તું દિગ્વિજયનો શ્રમ ઉતારજો.

દુર્યોધન:—અનુગ્રહ થયો. પિતામહ, નમન કરે છું.

ભીષ્મ:—આવ આવ, પૌત્ર, સુખી થજો; અને આજ પ્રમાણે ધીમે
ધીમે તારી યુદ્ધિ શાંત થાઓ.

દુર્યોધન:—ઉપકાર થયો. મામા વંદન કરે છું.

શકુનિ:—(પીઠ થાપડી) સામ્રાટ, બાણ, હું તો આશિષ આપું છું
કે આવીજ રીતે હમેશાં—

(અનુબુધ)

દક્ષિણા દેઈ વિપ્રોને યજ્ઞ રાજસૂય કરે,
નૃપતિ સર્વ જીતીને જરાસંધે કર્યું ત્યમ. ૨૭

દ્રોણ:—(સાશ્વત સ્વગત) વાહરે ! આ શકુનિ તો કંઈ બહુ લગાડ
જણાય છેને ! જોને, આશિર્વાચનમાં પણ તે લડવાનુંજ
શિખવે છે !

દુર્યોધન:—વયસ્ય કર્ણ, ગુરુજનને પ્રણામ તો થયા, હવે તુંયે કમ
પ્રમાણે મિત્રની વિશ્વંભ વાર્તાનો વિનોદ અનુભવ.

કર્ણ:—હું તો મિત્ર, એટલુંજ કહીશ—

(ઉપજાતિ)

વ્રતોથી છે ગાત્ર સુકાયું તારું,
(તો) શકીશ આલિંગન બાર ઝીલી ?
વિના પૂછ્યે હિંમત ના કરું હું;
(કારણ કે) રાજપિ ધીરાં વચનોજ તારાં. ૨૮

દુર્યોધન:—તને જેમ રચે તેમ તું કહે.

(રાજાએ આવે છે.)

દ્રોણ:—પુત્ર દુર્યોધન, આ મહેંદ્રના પ્રિય ભીષ્મક તારી સંભાવના
કરે છે.

દુર્યોધન:—(બીભ્રકને) અનુમત્ત થયો આર્યનો.

બીભ્ર:—પૌત્ર દુર્યોધન, આ દક્ષિણ સરહદની બૂગળો જેવા રાજા ભૂરિશ્રવા તને અભિનંદે છે.

દુર્યોધન:—(ભૂરિશ્રવાને) પધારો આર્ય.

દ્રોણ:—વત્સ, આ તારા યજ્ઞની પ્રશંસા કરતા વાસુભદ્રે મોકલેલો અભિમન્યુ તને અભિનંદન.....

શકુનિ:—અરે પણ દુર્યોધન, આમ તો જે. આ જરાસંધનો પુત્ર સહદેવ તને નમન કરે છે.

દ્રોણ:—(શકુનિને હૃદયેથી સ્વગત) જે હુઆની અદેખાઈ!

દુર્યોધન:—(સહદેવને) આવ આવ. વત્સ, પિતાના જેવો પરાક્રમી થજો.

સર્વ રાજાઓ:—અમે સર્વ આપની સંભાવના કરીએ છીએ.

દુર્યોધન:—અનુમત્ત થયો આપ સર્વનો...હાં. પણ સર્વ આપ્યા છતાં રાજા વિરાટ કેમ દેખાતા નથી ?

શકુનિ:—તેને માટે મેં હૂત મોકલેલોજ છે. માર્ગમાંજ હશે તે.

દુર્યોધન:—ઠીક. ત્યારે આચાર્ય, મારા યજ્ઞના તેમજ ધનુર્વિધાના આચાર્ય, આપ દક્ષિણા માંગો.

દ્રોણ:—(વિચારમાં પડી) શું ? દક્ષિણા ! હાં. તેનેજ માટે તો હું મહા વિચાર કરું છું અને—અને અચકાઉં છું.....

સર્વ:—શું આચાર્યને પણ સંકોચ હોય ખરો ?

બીભ્ર:—અરે! સંકોચ થવાનું કારણ શું હોય ? આપે તો અનેક વાર—

(શાસિની)

ચરો ચોજી સોમનાં પાન કીધાં,
કીર્તિ પામ્યા, લોગવો છત્ર છાયા;

(તો ખોસો) શું છે એવું? દ્રવ્ય? ફલ? કે વિશેષ?

જેમાં ક્ષત્રાચાર્યને ન્યૂનતા છે. ૨૯

દુર્યોધન:—(અત્યંત નમ્રતાથી) આજ્ઞા કરો, આચાર્ય આપને માટે
હું શું કરું?

દ્રોણ:—વત્સ, શાંત થા. કહું છું. (વિચાર કરે છે.)

દુર્યોધન:—આપ શાનો વિચાર કરો છો? આપ એમ માનશો નહિ
કે હું કોઈ પણ વસ્તુ લાવી આપવાની ના કહીશ. આપ ભૂલ-
શો નહિ કે—

(વસંત)

હું પ્રાણુથી પ્રિય, વળી શિખવેલ આપે,
શૂરો ગણાઉં અતિ સાહસી હુંજ તેવો;

(તો) સંકોચ છોડી કહી દો શું ચઢોજ આપ,
હાથે ચઢ્યે મુજ ગદા જગ આપનું છે. ૩૦

દ્રોણ:—વત્સ, ખેલવા બાકું છું, પરંતુ નેત્રમાં આંસુ ઉભરાય છે
અને અશ્રુવેગ કંઠને રૂધે છે.

સર્વ:—હું હું? આચાર્ય પણ રદન કરે છે!

ભીષ્મ:—પૌત્ર દુર્યોધન, ત્યારે તો તારો પરિશ્રમ-તારો યત્ન-નિષ્ફળ
ગયો સમજવો.

દુર્યોધન:—અરે કોઈ છે કે ?

(એક અનુચર આવે છે.)

અનુચર:—આગા મહારાજ.

દુર્યોધન:—જલ લાવ.

અનુચર:—જેવી આગા. (નમન કરી જાય છે. જલ લઈ આવીને)
આ રહ્યું જલ, અન્નદાતા.

દુર્યોધન:—(કળશ લઈ) આચાર્ય, અશ્રુપાતથી ઉચ્છિષ્ઠ થયેલા
આપના મુખને આ જળથી શુદ્ધ કરો.

દ્રોણ:—મારું મુખ ઉચ્છિષ્ઠ થયું છે?... તે બસે થયું. માત્ર મારી
માંગણીને તું પૂર્ણ કરશે તો એ એની મેળે શુદ્ધ થશે.

દુર્યોધન:—(સ્વગત) અરેરે ! ધિક્કાર છે મને, કે કોઈ મારો વિશ્વાસ
કરતું નથી. (પ્રકાશ) આચાર્ય.

(ઉપજાતિ)

વિચારીને જો મુજ પૂર્વ વૃત્તિ,
ન દર્શાવે બય આપ ધારો;
સંકલ્પ-વારિ ગ્રહવા ધરી દો,
ટંકાયલો તીરથી હસ્ત લાંબો.

૩૧

(એમ કહી સંકલ્પ માટે પાણી આપવા માંડે છે.)

દ્રોણ:—અસ, અસ, હવે મારી ખાત્રી થઈ. પુત્ર દુર્યોધન, તું સંકલ્પ
કરે છે તો સાંભળ મારી દક્ષિણા; જેની—

(હિંદ્રવળ)

વર્ષો વીત્યે ખાર ગતિ ન દીઠી,
નિરાશ્રયી જે ભમતા અદીઠા;
તે પાંડવોનો દર્ધ દે વિભાગ,
એ મારી ભિક્ષા ત્યમ દક્ષિણા છે.

૩૨

શકુનિ:—(સ્વગત) ઓ આપરે! જોઈ એની દક્ષિણા!...(પ્રકાશ)
અરે, પણ ગુરૂ આ શું કરો છો? તમે—

(અનુપ્રુભ)

યુક્તિથી રાખી વિશ્વાસે, શિષ્યને ધર્મ નામમાં;
અચિંત્ય આમ બોલીને ઘટે શું દેવી વંચના? ૩૩

દ્રોણ:—(સંકોધ) શું? હું ધર્મવંચના કરું છું? અરે, ઓ ગાંધાર
દેશની વિચિત્રતાપૂર્ણ શકુનિ, જાતે અનાયં હોવાથીજ તું
સર્વ જનને અનાયવત્ લેખે છે. અરેરે!

(અનુપ્રુભ)

ભાઈને ભાગ દેવો તે વંચના શું હશે અલ્યા?
રૂડું શું? યાચતા તે, કે બળાત્કારે હરેજ તે? ૩૪

સર્વ:—(એકદમ) શું શું? બળાત્કારે હરે?

ભીષ્મ:—પૌત્ર દુર્યોધન, યાદ રાખજે કે હજુ યસનું અવબૃષ્ઠ સ્નાન
તેં હમણાંજ પૂર્ણ કર્યું છે. (બાણ) મારી સલાહ માનતો
હોય તો ભાઈ, આ મિત્ર દેખાતા શત્રુ શકુનિનું કહ્યું સાંભ-
ળીશજ નહિ. તમો ભાઈઓ વચ્ચે વિરોધ કરાવનાર એજ
છે. વળી આજે—

(વસંત)

પાંડુ-સુતો સકળ દ્રૌપદી દેવી સાથે,
જે ઘોરજંગલ મહીં દુઃખથી ભમે છે;
આ જે પરસ્પર તમે કલહો મચ્યા છો
તે પાપ દુષ્ટ શકુનિ તણું સર્વ જાણુ; ૩૫

દુર્યોધન:—તે સર્વ ખરું હશે...પરંતુ આચાર્ય એક વાત હું
પૂછવા ઇચ્છું છું.

દ્રોણ:—ખોલને.

દુર્યોધન:—આપ કહો છો કે ‘પાંડવો બળાત્કાર કરે’, તો તે
દિવસે જ્યારે ભરસભામાં અમે દ્રૌપદીના કેશ ઝાલી તેનું
અપમાન કર્યું ત્યારે, જે તેઓ બળાત્કાર કરવાને સમર્થ હતા
તો, શા માટે કાયર પેઠે માત્ર રૌપ્ય ચઢાવીનેજ બેઠા ?

દ્રોણ:—એ વિષયમાં તો, તમે જેને ધર્મને નામે છેતરી બંધનમાં
લીધા હતા તે, યુધિષ્ઠિરનોજ વાંક છે. નહિ તો—

(ગીતિકા)

વાર્યો ન હોતે ભીમને જો, સભા-સ્તંભ ઉખેડતાં,

તો આજ આ શકુનિ મુખે સુણતે નહિ કદી બોલ આ ! ૩૬

ભીષ્મ:—શી વાત માંડી હતી, અને શી વાત પર આવ્યા !
આચાર્ય, હવે કૃપા કરી મુખ્ય વાત પર આવો અને કાર્ય
સમાપ્ત કરો. કલહ કરવાની શી જરૂર છે ?

દ્રોણ:—કાર્ય કથળ્યું છે. તો બલે કલહ થાય હવે.

લીખ:—જેવી આપની ઇચ્છા...(દુર્યોધનને) પૌત્ર દુર્યોધન, જરા વિચાર કર કે પાંડવો તો—

(વસંત)

છે નમ્ર, ને વળી નિરાશ્રિત છે બનેલા,
ચાચે જરા તુજ કને. નહિ ગર્વ રાખે;
તું જ્યેષ્ઠ બંધુ. વળી તે તુજને ચહે છે,
તેને વને શું કૂર થૈ મરવાજ દેશે ? ૩૭

શકુનિ:—(બાણ) હા. હા. મરવા દઇશું. મરવા દઇશું.

કર્ણ:—(નમ્રતાથી) હવે આચાર્ય, ક્રોધને શાંત કરો. આપ જાણોજ
છોને, કે દુર્યોધન તો રાજા છે, અને રાજા તો—

(માલિની)

કટુ હિતમય તોયે વેણુ સાંખી શકે ના,
પર સ્તુતિ સ્વસમીપે ચાલતી સાંભળે ના;
(ભાટે) અવસિત થયલું આ શિષ્યનું કાર્ય રક્ષો.
ગજ સમ સમજાવી દોરવો રાયને તો. ૩૮

દ્રોણ:—વસ કર્ણ, રાજગુણ એવા છે, તો પ્રહતેજ પાણુ અપાર
છે. છતાંયે તેં મને ચેતવ્યો છે તો ઠીક. તું કહે છે તે
સ્તો હું લઇશ...પુત્ર દુર્યોધન, હું તારો આચાર્ય તો
ખરો ને !

લીખ:—હા. હવે બરાબર માર્ગ પર આ-ચા. દુર્વિનીત જનોનું
મૌખિક તો સાંવનાજ છે.

દુર્યોધન:—મારા એકલાનાજ કેમ ? મારા આખા કુળના
આચાર્ય છે.

દ્રોણ:—એ તેં કીક કહ્યું. ત્યારે સાંભળ—

(વસંત)

હું વંચના કદી કરું તુજ કાર્યમાં તો,
તારે ન દોષ, ઉલટો અતિ લાભ તેમાં;
ભેદો પરસ્પર મહાકુલમાં પડેલા,
ધર્માધિકારી જનના વચનેજ ભાંગે.

૩૬

દુર્યોધન:—આપ કહો છે તે સત્ય છે; પરંતુ એ વિષયમાં હું
જરા મંત્રણા કરવા ઇચ્છું છું.

દ્રોણ:—પુત્ર, કોની સાથે મંત્રણા કરવા ઇચ્છે છે ? બોલ,

(વસંત)

શું ભીષ્મ કે કૃપથી, કર્ણથી મંત્ર ધારે ?
સિંધેશ કે શું મમ પુત્રની સાથે ઇચ્છે ?
માતા પિતાની શિષ્ય કે શું વિદ્યરથની ?

દુર્યોધન:—ઈચ્છું જરા શકુનિ કેરી સલાહ માત્ર. ૪૦

દ્રોણ:—હેં ? શકુનિની સલાહ ! ત્યારે તો પહેંચી રહી વાત !

દુર્યોધન:—મામા, આમ આવો. વયસ્ય કર્ણ, આમ આવ જરા.

દ્રોણ:—(થોડીવાર વિચાર કરી સ્વગત) લાવ ત્યારે એમજ કરી
જેકં. (પ્રકાશ) ભાઈ શકુનિ, આમ આવો તો.

શકુનિ:—હ્યો હું તો આવ્યો.

(પાસે જાય છે.)

દ્રોણ:—(ધીમેથી સમગ્રવીને) જો ભાઈ શકુનિ, હું તો હવે વૃદ્ધ થયો છું તેથી કાંઈ ગમે તેમ બોલાઈ ગયું હોય તે ધ્યાનમાં ન લેતાં જેમ તેમ કરીને કાંઈ માંડવાળ અને સંપ થાય તેમ કરાવી આપજો હોં.

ભીષ્મ:—(સ્વગત) અહા, ભલા અને ભૂંડા વચ્ચે કેટલો ભેદ હોય છે !

(અનુકુલ)

શિષ્યના પ્રેમથી પોતે ગુરૂ યાચે શકુનિને;

તોય ના મૂકશે પાપી પોતાની રૂઢ વકતા! ૪૧

શકુનિ:—(દોણને) હાં હાં. તેની તમે ચિંતા કરશો નહિ...

(એમ કહી દુર્યોધન પાસે જતાં સ્વગત) જોયો? આ ગુરૂજ કેવો શઠ છે ! પોતાનું કામ કાઢી લેવા મને કેવો પટાવે છે ! પણ ખચર નથી કે શકુનિ સાથે કામ છે !

(એમ કહી દુર્યોધન-કર્ણની પાસે જાય છે. ત્રણે મંત્રણા કરે છે.)

દુર્યોધન:—બોલો મામા, હવે પાંડવોને રાજ્યનો હિસ્સો દેવા વિષે તમારો શું અભિપ્રાય છે ?

શકુનિ:—(હાથનો છણકો કરી) એક કકડી પણ દેવું નહિ, એજ મારો તો અભિપ્રાય.

દુર્યોધન:—મામા, થોડું તો આપવું જોઈએ હોં.

શકુનિ:—(મોં ચઢાવી) આપવું છે તો સામદુંજ આપી દેને.

અમને શાનો ખૂંછે છે ? ફૂંકી મૂકને બંધુજ ! (આંખો
કાઢી) જોઓઓ...

દુર્યોધન:—વયસ અંગરાજ, તું કેમ કાંઈ બોલતો નથી ?

કર્ણ:—હું શું બોલું...અથવા મારે બોલવાનું રહ્યું છેજ શું ? જોને,

(વંસસ્થ)

સદ્ભાવતા તેમજ બંધુસ્નેહ તો
દાખ્યો શ્રીરામે. હું શું બોલું તે વિષે ?

(પણ) ક્ષમા-ક્ષમત્વે તુજ વેણુ મોહું, ને—

સંગ્રામ કાળે અમ સ્હાયકો થશું. ૪૨

બીજું અમે શું કરી શકીએ ?

દુર્યોધન:—તું તો છૂટીજ પડે છે...હીક ત્યારે મામા, એકાદ એવો
પ્રદેશ શોધી કહાડોને કે જ્યાં મોટા શત્રુઓ ઉભા થાય
અને અમનો દાણાયે પાકે નહિ ! તે આપણે પાંડવોને આપીએ.

શકુનિ:—પણ બાણા, એ તો નિશ્ચય-માનજે કે—

(ગીતિકા)

નહિ દેશ કે જગમાં હશે જ્યાં પાર્થને કે ભત્રી !

(અને) બળતા રણેયે તૃણ થશે, જો ત્યાં યુધિષ્ઠિર જઈ વસે !! ૪૩

તો પછી કયો દેશ આપવો ?

દુર્યોધન:—તે ખરું હશે. પરંતુ મામા, મારે તો આટલુંજ જોઈએ
છે કે—

શુર-કર મહી' આપ્યું વારિ સંકલ્પનું મેં,
 દીકું વડીલ સહુએ તે ગણાશે પ્રમાણ;
 (માટે તે) જલ કદી ખરું થાયે જૂઠું કે વંચનાથી,
 તદ્દપિ કરવું તે તો એજ છે માત્ર ઇચ્છા. ૪૪
 શકુનિ:—ત્યારે ગમે તેમ કરી તારે પ્રતિજ્ઞામાંથી છૂટવું છે, એમજ
 કહેતી ?

દુર્યોધન:—હા હા. એમજ બીજું શું ?

શકુનિ:—ત્યારે તો બહીએ છે શાનો ? ગભરાય છે શાનો ? (હાથ
 પકડી ખેંચતાં) ચાલને મારી સાથે.

(એમ કહી શકુનિ દુર્યોધન તથા
 કર્ણને દોણ-ભીખની પાસે લાવે છે.)

શકુનિ:—અહો આચાર્ય ! આ છત્રપતિ વિજ્ઞાપના કરવા ઇચ્છે છે.

દ્રોણ:—ગાંધારરાજ, ખોડો શું છે ?

શકુનિ:—એ તો કહે છે કે જો પંચરાત્રિમાંજ આપ પાંડવોની
 ભાગ લાવો તો અમારે તેમનું રાજ્ય તેમને આપવું...

દ્રોણ:—(સંકોષ) અહંહંહં...

(વસંત)

જેને તમે વધુ દુઃખી કરવાનું ધારી
 ખોલ્યા અતિ વરસ દ્વાદશ વ્યર્થ યત્ને;
 “તે પંચરાત્ર મહી પાંડવ શોધી કાઢો !”

ધિકાર છે। અત્યા, સ્પષ્ટજ કહી દેને કે—

“ જહાનું કરી નથીજ આપવું રાજ્ય મારે. ” ૪૫
ભીમ:—પૌત્ર દુર્યોધન, જોજો ધર્મની ક્રિયામાં છળ ન જોઇએ. હજી
તારો યજ્ઞ પૂર્ણ થયો નથી. આવાં છળથી તો અમે પણ
ખિન્ન થઇશું. પૌત્ર, તારે તો પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવીજ જોઇએ
માટે—

(દંડવજ્ઞા)

“ તે આજ કે વર્ષ સહસ્ર કેડે,
આવે કને તોય દ્વંદ્વશ ભાગ, ”
એવું કહી સત્ય કરો પ્રતિજ્ઞા;
(કારણ કે) કુરૂપ્રતિજ્ઞા નહિ નષ્ટ થાય. ૪૬

દુર્યોધન:—પૂજ્ય પિતામહ, હું પણ તેજ વિચારમાં છું.

શકુનિ:—(સ્વગત) વળી પાછો ફરી જવાનો કે શું!

દ્રોણ:—(સ્વગત) મને લાગે છે કે પંચરાત્રની શરત મારે કબૂલ-
વીજ પડશે. અને તેથીજ—

(આર્યા)

ઓળંગી સાગરને માફતિએ જયમ દીઠીજ વૈદેહી,
ત્યમ મુજ વૃત્તિ આજે પાંડવ માટે ફરી ફરી ઉડતી! ૪૭
(એક અનુચર પ્રવેશ છે.)

અનુચર:—(નમન કરી) જયજયકાર મહારાજનો! વિરાટનગરથી
હૂત પાછો આવ્યો છે.

સર્વ:—તેને તરતજ અહીં પ્રવેશ કરાવ.

અનુચર:—જેવી આગા.

(અનુચર જાય છે. દૂત આવે છે.)

દૂત:—જય મહારામધિરાજ !

(નમન કરી દૂર ઉભો રહે છે.)

લીખ:—કેમ વિરાટેશ્વર આવ્યા કે નહિ ?

દૂત:—પિતામહ, તેઓ શોકને લીધે આવ્યા નથી. કારણકે તેમના સાળા કીચક, જે સો બાઇઓ હતા તે સર્વનો એક સાથે નાશ થયો.....

સર્વ:—હેં હેં ? કેવી રીતે ?

દૂત:—અનદાતા, મને આ પ્રમાણે ઉત્તર મળ્યો હતો—

(અનુબુદ્ધ.)

રાત્રિમાં છદ્મ-વેશીએ બાહુ-માત્રથી છેદીઆ;

પ્રતીતિ થાય છે તેથી અશસ્ત્રધારીએ હુણ્યા ! ૪૮

સર્વ:—(આશ્ચર્યથી) હેં ! હેં !

(દુર્યોધન અને શકુનિ આ વાત માનતા

ન હોય એમ પરસ્પર વાતો કરે છે.)

લીખ:—(કંઈક વિચાર કરી આનંદથી) શું ત્યારે ખરેખર તે અશસ્ત્ર વધ હતો કે ?

દૂત:—હા કૃપાનાથ.

લીખ:—(ધીમેથી દ્રોણને) ત્યારે તો આચાર્ય, કમુલ રાખો એ શરત પંચરાત્રની.

દ્રોણ:—(કુતૂહલથી) કેમ ?

લીખ:—(સહર્ષ)

(અનુષ્ટુબ)

લીલા એ લીમની જાણો નહિ કેા વીર તે વિના;
રાષ સો કૌરવોનો તે કાઢ્યો આ લાઈ સો પર. ૪૯

દ્રોણ:—હાં. પણ આપે તે કેમ જાણ્યું ?

ભીષ્મ:—અહો ! એટલું પણ અમે નહિ જાણીએ ? આચાર્ય,

(અનુષ્ટુબ)

ખેલતા જે નદી તીરે ખાલ હસ્તી મદે ભર્યા;

શું તેના દંતલોગોને વૃદ્ધ હસ્તી ન પારખે ? ૫૦

દ્રોણ:—ધન્ય છે આપની ખુદ્ધિને ! ત્યારે તો આપણી શરત સિદ્ધજ
થઈ માનો.....(પ્રકાશ) વત્સ દુર્યોધન, તું માત્ર પંચરાત્ર
નીજ શરત કરે છેને ?

દુર્યોધન:—હાસ્તો.

દ્રોણ:—મારે તે શરત કમુલ છે...અરે, યજ્ઞ સમારંભમાં પધારેલા
રાજાઓ, આપ સાંભળો. અહીં આ છત્રપતિ કુરરાજ
દુર્યોધન તેમજ તેના મામા ગાંધારરાજ શકુનિ પ્રતિજ્ઞા-
પૂર્વક કમુલ કરે છે કે, જો અમે પંચ રાત્રિમાં પાંડવોની
બાળ કાઢી આપીએ તો તેમણે તેને રાજ્યનો અર્ધો ભાગ
આપી દેવો. (દુર્યોધનને) કેમ ખરને ?

દુર્યોધન:—હા, ખુશીથી.

દ્રોણ:—તોયે જે ત્રણ વાર એનો વિચાર કરી જોજો.

દુર્યોધન:—હીં, હું કમુલ કરું છું. (મામા પ્રતિ જૂએ છે.)

શકુનિ:—(જાણુ) સમય આવ્યે જોઈ લઈશું.

દ્રોણ:—કેમ પિતામહ અરાખર છેને ?

ભીષ્મ:—હાસ્તો. (સ્વગત) ખરેખર—

(અનુબુદ્ધ)

હર્ષની રેલથી આજે ધૈર્ય ખોયું ગુરુજીએ;

(પણ) ઠગે છે દુષ્ટ રાજા આ, એવી શંકા રહે મને ! ૫૧

(પ્રકાશ) પૌત્ર દુર્યોધન, વિરાટ રાજાની સાથે આપણે
એક ગુપ્ત વૈર તો છેજ. અને વળી આ વખતે બહાનું કાઢીને
યજ્ઞમાં ન આવી એણે આપણા કુત્રતું અપમાન કર્યું છે. તો
મારો એવો અભિપ્રાય છે કે એની માથેનું હરણ કરવું.

દુર્યોધન:—મારો પણ એવોજ વિચાર છે; કારણ સૌ ભાઈઓનો
એકજ માણસે શસ્ત્ર વિના વધ કર્યો એ તો બીલકુલ અશ્ર-
ધ્વેષ છે. કેમ મામા ?

શકુનિ:—(ડોકું ધુણાવી) એમાં શો શક ?

દ્રોણ:—(બાળુ પિતામહને) આપે આ ગોચરહણનું ઠીક સૂચવ્યું હોં !

ભીષ્મ:—અરે આપ જોજો તો ખરા ! રથ દોડશે ત્યારે—

(અનુબુદ્ધ)

સૂણતાં ઘોર ચક્રોનો ક્રોધશે વીર પાંડવો;

હરાતી ધેનુની રક્ષા માટે તે પ્રાણ આપશે. ૫૨

(સેનાપતિ પ્રવેશ કરે છે.)

સેનાપતિ:—જનપતિ, નગર પ્રતિગમન માટે સર્વ યોદ્ધા, રથો
અને સાર્થવાહો તત્પર થઈ ઉભા છે.

દુર્યોધન:—

(અનુષ્ટુબ્)

એના એજ રથો વાળી વિરાટ નગરે વળેા !

કરી અપમાનની શિક્ષા ગાય શીઘ્ર જઈ હુરેા ! ૫૩

(સેનાપતિ જાય છે.)

હાશ ! અત્યાર સુધી,

(અનુષ્ટુબ્)

યજ્ઞનાં કાર્યથી મારી ગદા શાંતિ ધરી રહી;

આજ તે રાક્ષસી રૂપે હાથ આવે ઘણા દિને. ૫૪

દ્રોણ:—પુત્ર દુર્યોધન, આ યુદ્ધમાંજ અમે તારું પરાક્રમ જોઈશું.

દુર્યોધન:—જેવી આચાર્યની ઇચ્છા !

દ્રોણ:—અને ગાંધારરાજ શકુનિ, આ મોચહણ યુદ્ધમાં તમારો રથ

પહોલો—મોખરે—રાખવાનો છે હોં !

શકુનિ:—(ઉસ્કેરાઈ જઈ) હા હા હા. ત્યારે તો આ સેવકો,

(શાર્દૂલ)

હસ્તી લાવી ખડો કરેા પલકમાં,

દ્રોણ:—

લાવો ધનુષ માહરૂં,

કર્ણ:—જોડીને રથ વેગવાન હુયથી સ્થાપો અરે સેવકો !

ભીષ્મ:—મારૂં ચિત્ત ઉઠે વિરાટનગરે દો બાણ લાથો મને,

શર્વ:—આજા દો અમને પિતામહ તમે શાંતિ ધરીને રહો. ૫૫

(સર્વ યુધ્ધે ચઢવા જાય છે.)

અંક પૂર્ણ

49

ભગવાન, અમે ને અમારી ગાયો હુખ્ખે રો' ! હાઈ કરો !.....
 હાવ ત્યારે હું વડીલ સુ તો બહાં સોકરા સોકરીઓને હાક
 મારી બેળાં કર. લ્યા ગોમિટરક, હો ગોમિટરક ! આમ
 આવજો હો.....

(એક છોકરો આવે છે.)

ગોમિત્રક:—કમ, મામા, હી આગના સે ?

પૃથ્ઠ:—(ઉભો થઈ) હાંતિ થાવ ! હાંતિ થાવ ! આપડી ગાયો જીવતી
 રો.' અલ્યા ગોમિટરક, આજે રાઝાઝીનો ઝનમ દિવહ. તે
 ગઉદાણુ અપાહે. તો ભગવાન કરે ને રાઝાઝીની ગઉદાણામાં
 ગાયોનો ટોળો વઢો ! અને બહાં ગોવાલીઓને મઝા પડો !...
 માટે તુંયે બહાં ગોવાલીઓ ગોવાલણોને હાક મારી બેળાં કર...

ગોમિત્રક:—(હાથ જોડી) હોવે મામા. (જરા ધાંટો પાડી) અલી
 ગોરખણીકાકા ! એ ધીપીંડીઓ...! ઓ સાંમીણી...! ઓ
 ગોદાદદ ! ઓ બેહદદ ! અરે માટલીદદ ! આવો આવો
 હો દોડતા.

(કેટલાંક છોકરા છોકરીઓ દોડી આવી
 ડોસાના પગમાં આળોટી પડે છે.)

સર્વ:—જેજે, મામા, જેજેજેજેએએએ.....

પૃથ્ઠ:—(બે હાથ ઉંચા કરી) હાંતિ થાવ ! હાંતિ થાવ ! આપડી
 ગાયો જીવતી રો' ! મારાઝાદિરાઝ વિરાટનો આજે ઝનમ-
 દિવહ સે. તે આપડે ગાયોનું દાણુ અપાહે. માટે આજે તમે
 હો આનંદ કરો ને મઝા કરો ને નાચો.

સર્વ:—(સહર્ષ) હેં? હેં?...બહુ હાર મામા. (એમ કહી ચપટી વગાડી નાચતાં) મજા પડીરે મજા પડી! જનમદિવહની મજા પડી! (વગેરે બોલી કુદે છે ને બરાડે છે.)

વૃદ્ધ:—(તે જોઈને) હાયાહ! હાયાહ! વાવ્યાણ વાવ્યા! ફફડ! ચાલો હું પણ નાચું. (પોતે પણ નાચે છે.)

સર્વ:—ઓ, ઓ! ઉભા રો'. બુઝો હેલી બહુ ધૂર ઉરતી દેખાય સે...

ગોમિત્રક:—ધૂર હાથે હંખ દોલ પણ હંભળાય સે.

વૃદ્ધ:—અરરરર! ધૂરના સાંદરણા જેવા ગોટામાં દરબ પણ કોઈ કોઈ વાર દેખાય સે, ને નહિ પણ દેખાય સે...

ગોરખણી:—ઓ...ઓ...ઓ...મામા, આ તો કંઈ દંધના પીંડા જેવાં ધોરાં સતરાં લઈ મોટા મોટા ગારામાં બેહી સોરો આવેસે.

વૃદ્ધ:—ઓહો! કામડાં પણ પરવાં માર્યા. નાહો, નાહો, ઝટ કાઢમાં ભરાઈ જાઓ. હો...હો...હો...

સર્વ:—(નાસતાં) દોડી જાઓ. નાહોરેએએ...

(છોકરાંઓ નાસી જાય છે.)

વૃદ્ધ:—(ઉભો રહી મુઠ પર હાથ મૂકી) ઠીક સે. કંઈ નહ. ઉભા તો રો', લુસ્સાઓ! હું મારો દંડુકો લઈ આઉં...પણ નહિ મારાજ વિરાટનેજ કહી આઉં. રાજાજીનેજ કહી આઉં.

(દોડતો જાય છે.)

પ્રવેશક પૂર્ણ

(સભા સ્થાનમાં)

ચોદ્દોઃ—(પ્રવેશ કરી) અરે ઓ રક્ષકો, મહારાગધિરાજ વિરાટે-
શરને નિવેદન કરો...

નૃપચ્યે:—શું, શું ?

ચોદ્દોઃ—કે દસ્યુકર્મ કરી કરીને પોતાની કીર્તિ ગુમાવી બેઠેલા
ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો આપણી ગાયોનું હરણ કરી જાય છે;
અને વળી એટલો ત્રાસ વર્તાવે છે કે—

(વંશસ્થ)

અહીં તહીં પુરુષ ઉભાં કરી કરી,
ત્રસેલ નાસે બચબીત વાછડાં,
બરાડતી ગાયજ; નંદીઓ ખીધા.

(અને) સમસ્ત ગોશાળ ભયે મૂળ રહી ! ૫૬

નૃપચ્યે:—શું ધાર્તરાષ્ટ્રો એમ કરે છે ?

ચોદ્દોઃ—હા, હા, ત્યારે ખીળું કાણુ હોય !

(કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

કંચુકી:—તમે કહો છો તે ખરું જ હશે. કારણકે પોતાના બાઇઓ-
નોજ દ્રોહ કરનાર સિવાય ખીળું કાણુ એમ કરે ?

ચોદ્દોઃ—ઠીક કહ્યું; કારણકે તેઓ આને તો—

(શાંતિની)

સઘળ બાણો, હાથ ગોધા ચઢાવી,
ખખતર પે'રી સ્થંદ હોડાવી મોટા;

વિરોલ્સાહી શસ્ત્ર ને અસ્ત્ર વાળા—

રાજાનું તે વૈર ગાયે ખતાવે ! ૫૭

માટે મહારાજ, આ વાત મહારાજને સત્વર નિવેદન કરવી જોઈએ.

કંચુડી:—તે ખરું. પરંતુ જયસેન, જન્મનક્ષત્રની ક્રિયા કરવામાં વ્યાપ્ત થયેલા મહારાજને આ નિવેદન અકાલે હોવાથી કોષ કૃપન કરશે. માટે તે ક્રિયા સમાપ્ત થતાં જ નિવેદીશું.

ચોદ્દો:—નહિ, નહિ. આર્ય આ કાર્ય સત્વર કરવાનું છે. માટે વિલંબને વેગળા કરવો જોઈએ.

કંચુડી:—જેવી તમારી ઇચ્છા... (જાય છે.)

(રાજા પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા:—

(મંદાકાંતા)

ગાયો મારી શરથી ડરતી વાછડાં છોડી નાસે,
નાનાં વત્સો રથથી લડકી માત માટે ખરાડે;
તોયે મારો શરમવિહીનો હસ્ત નિરાંત રાખી,
પે'રી રૂડાં વલય, મધુરી લોગવે અન્નવાની ! ૫૮
(ઉશ્કેરાઈ) ખરેખર, મનેજ ધિક્કાર છે !...જયસેન, જયસેન.

ચોદ્દો:—(નમન કરી) જય જય મહારાજ.

રાજા:—નહિ નહિ. જયસેન, 'મહારાજ' શબ્દ હવે મને ઉચિત નથી. મારું ક્ષત્રિયત્વ લુપ્તાઈ ગયું છે. જયસેન, મારી તરવાર લાવ. અને ખોલ કે રણક્ષેત્રમાં શું થાય છે ?

ચોક્કો:—વિપદવાર્તા વિસ્તારી વિસ્તારીને ન કહેવાય તો હીક.
સક્ષેપમાં એટલુંજ કહીશ કે—

(અનુષ્ટુબ)

રેલુથી દીલ ગાયોનાં એકવર્ણાં ણનેલ તે,
પ્રહારોના જ સોગોથી ભિન્નવર્ણાં જણાય છે? પદ

રાજા:—(સાંભળીને સંકોધ) હં હં હં હં. ત્યારે તો—

(માલિની)

ઝટ રથ શણગારો, બાણ ને તીર લાવો;
મુજ સહ રણ આલો સત્ય ગોભક્ત જે હો.
લડવું ન કદી જાયે, ધેનુને માટ, મિથ્યા—

(કારણકે) મરણ સુચક આપે, છતથી થાય ધર્મ. ૬૦

ચોક્કો:—વન્ય છે આપને; જેવી આત્મા. (ગય છે.)

રાજા:—(વિચાર કરી) હેં? દુર્યોધનને મારી સાથે શું વૈર હશે?
હું એના યજ્ઞમાં ન ગયો, તેથી?...પણ ત્યાં હું કેવી રીતે
જઈ શકું?...કીચકોનાં મૃત્યુથી અમે શોક સંતાપમાં પડ્યાં
હતાં તે તો એને ખચર હશેજ...ત્યારે?...પરોક્ષ રીતે પણ
હું પાંડવોનો શુભાકાંક્ષી ખરોને, તેથી હશે...ગમે તેમ હોય,
તો પણ મારે તો મારું ક્ષત્રિયત્વ બતાવી આપવું...હાં. પણ
હસ્તિનાપુરમાં પહેલાં રહેતા હતા તેથી ભગવાન દુર્યોધનને
ખરાખર ઓળખતા હશે. તેને પૂછી જોડું ... પણ તે
તો દુર્યોધનનો જરા પણ વાંક કાઢશે નહિ ... પણ કંઈ

નહિ. મારો સ્વાર્થ છે એટલે હું પૂછીશ તો ખરેખર...
(મોટથી) અરે કોઈ છે કે ?

પ્રતિહારી:—(પ્રવેશ કરી) જય મહારાજ !

રાજા:—ભગવાનને બોલાવી લાવ.

પ્રતિહારી:—જેવી આજ્ઞા.

(જય છે.)

(એટલામાં ભગવાન આવી પહોંચે છે.)

ભગવાન:—(પ્રવેશ કરી આમતેમ જોઇ આશ્ચર્યથી સ્વગત) અરે !
આ સર્વ શું ?

(શિખરિણી)

ઉભા છે હસ્તીઓ, કવચ સજીને અશ્વ સઘળા,
રથો શૃંગાર્યા, ને કમર કસી ઉભા વીર બધા;
નિહાળી સર્વે આ વિરલ ભય લાગે મુજ હૃદે.
મને તો ના કાંઈ, ચપળ જ પરંતુ અનુજ છે. ૬૧

રાજા:—(નમન કરતાં) જય થાઓ, ઋપિરાગનો ! હું વિરાટ
આપને અભિવંદન કરું છું.

ભગવાન:—કલ્યાણ થાઓ.

રાજા:—(આસન આપતાં) આ આસને વિરાજો.

ભગવાન:—(બેસીને) રાજા,

(અનુધુભ)

તેયારી થાય શાની આ ? લક્ષ્મી સંતોષ ના ધરે;
ધનીને લોભમાં નાંખે, દુઃખ કાપે પીડિતનાં ! ૬૨

રાજા:—પાપીઓએ મારી માથોનું હરણ કરી મને અપમાન
આપ્યું છે...

ભગવાન:—કાણે ?

રાજા:—ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ—કૌરવોએ.

ભગવાન:—હેં ? (સ્વગત) અરેરે ! આ પ્રણ દુઃખ જ કેની !

(ઉપગતિ)

મનસ્વીઓનાં દીલ કંપવાનાં,
કરે કુકર્મો કદી આપ્ત-સ્નેહી !
(કારણ કે) છે વૈર તોયે અપરાધ એનો,
લાગે જ જાણે થયલો અમોથી.

૬૩

રાજા:—ભગવન, હવે આપ શો વિચાર કરો છો ?

ભગવાન:—ખીજો કાંઈ નહિ. તેમનોસ્તો.

રાજા:—ભગવન, હવેથી સર્વ ખુલ્લું થશે. હું કાંઈ રાજા યુધિષ્ઠિર
જેવો નથી, કે શક્તિમાન હોવા છતાં તેમને ક્ષમા આપું.
એવું તો માત્ર ધર્મરાજજ કરે, ભગવન !

ભગવાન:—(હસતાં સ્વગત) અરેખર ધન્ય છે ! યુધિષ્ઠિર તને !
કારણ કે દુનિયાએ હવે જાણ્યું કે જે કાંઈ થયું તે તારી
બીરતાથી નહિ; પરંતુ—

(શાલિની)

સૂતા પૃથ્વી પાર્થ શય્યા રચીને,
ને દુષ્ટોએ દ્રૌપદી વસ્ત્ર લૂંટ્યાં,

રાજ્યો જોયાં, આશ્રયો, શુભ લીધા,
તે તો સર્વે નીપજેલું ક્ષમાથી. ૬૪

(એક યોધા પ્રવેશ કરે છે.)

યોદ્ધા:—(નમન કરી) જય ભગવન!

રાજા:—અત્યા, દુર્યોધન શું કરે છે?

યોદ્ધા:—એકલો દુર્યોધન કેમ? પૃથ્વીના સધળા રાજા એકત્ર થયા
છે. અત્રદાતા, ત્યાં તો—

(વસંત)

છે દ્રોણ, બીષ્મ, શકુનિ ત્યમ શલ્યરાજ,
ઉભા રહ્યા કૃપ, જયદ્રથ, કર્ણ સાથે;
તે સર્વની રથ-દ્વજાથી ગયો અમારો
ઉત્સાહ; તો, પ્રભુ લહે, કરશે શું બાણો? ૬૫

રાજા:—(એકદમ હાથ જોડી ઉભા થઈ) હેં હેં? મહાત્મા બીષ્મ
પણ લડવાને આવ્યા છે?

ભગવાન:—(સ્વગત) ધન્ય છે આ રાજાને! કે વઢવા આવનાર
પ્રત્યે પણ એની પૂજ્યવૃત્તિ ભુસાધ નથી...પરંતુ સમજાતું
નથી કે—

(આર્યા)

તે શાકાને આવ્યા, કુરૂકુલ કેરા વડીલ ઉત્તમ જે?
(કદાચ) સ્મારણ મુજ કરવાને પૂર્ણ થઈ જે હતી પ્રતિજ્ઞા તે! ૬૬
રાજા:—(યોદ્ધાને) મારા સારથીને મોકલી આપ.

યોદ્ધા:—જેવી મહારાજની આસાં.

(જાય છે.)

ભગવાન:—કેમ રાજા, શો નિશ્ચય કર્યો ?

રાજા:—ભગવાનોજ ભગવન...

(સારથી પ્રવેશ કરે છે.)

સારથી:—જય જય કૃપાવન !

રાજા:—સારથી,

(અનુબુદ્ધ)

રથને લાવ વહેલો તું; શ્લાઘ્ય યોદ્ધો મળ્યો રણે;

જયની આશ તો છે ના; સંતોષું ખાણુવર્ષણિ. ૬૭

સારથી:—(નમન કરી) પરંતુ કૃપાવન,

(અનુબુદ્ધ)

રિપુનાં સૈન્યને લેદે એવો જે રથ આપનો.

લઈ તે રથ—ચર્યાએ ગયેલા છે કુમારશ્રી. ૬૮

રાજા:—હેં ? શું કુમાર ગયો પણ છે ?

ભગવાન:—ઓ રાજા, કુમારને પાછો ખોલાવ, પાછો. કારણકે—

(માલિની)

અગણિત ગુણદોષો ક્ષેત્રનાં તે ન જાણે,

વય કુમળીજ તેથી ઉતરે સહેજ યુદ્ધે;

(પછી તો) રણુ—દવ અતિ પાસે આવતાં શું ન ખાળે ?

(અને) કપટી નીચ જનો તે પાપ કરતાં ડરે શું ? ૬૯

રાજા, તું હારશે એવું હું કહેવા ઇચ્છતો નથી. પરંતુ
યુદ્ધના દોષો ઘણાજ છે.

રાજા:—તેથીજ એ સારથી, તું ઝટ જઇને ખીજો રથ તૈયાર કર.

સારથી:—જેવી આજ્ઞા. (એમ કહી જવા માંડે છે.)

રાજા:—હાં પણ અડધા, આમ જોતો.

સારથી:—(આવીને) આજ્ઞા મહારાજ.

રાજા:—કુમાર રથ લઇ ગયા એમ તું કહે છે તો—

(અનુબુદ્ધ)

પુત્રના રથની સાથે સારથી તું ગયો ન કાં ?

શું તેણે ના રજા દીધી ?....રાયનો સારથી તું છે ! ૭૦

સારથી:—(હાથ જોડી) અનદાતા, હું શું કરું ? હું તો રથ તૈયાર
કરી સારથીસ્થાને બેસવા જતો હતો; પરંતુ—

(અનુબુદ્ધ)

કૌશલ કે હશે તેમાં, અથવા હાસ્ય ખેલવા,

ઉઠાડી મુજને એણે બેસાડી ત્યાં બૃહન્નલા. ૭૧

ભગવાન:—(હર્ષથી) હું હું ? એમ છે તો, રાજા, ગભરાવાનું
કાંઈ કારણ નથી; કારણકે—

(વંચસ્થ)

ગઈ હશે જો રથ શું બૃહન્નલા,

(તો) ઉઠાડી ગોટા ધૂળ મેઘ આણુશે;

નસાડશે શોરથી શત્રુ સ્ટેજમાં,
ધનુષ્ વિનાયે રથ જીતી આવશે.

૭૨

રાજા:—તોયે પણ ખીજો રથ તો તૈયાર કરજ.

સારથી:—જેવી આશા.

(ભય છે.)

(એક યોધો આવે છે.)

યોદ્ધો:—(નમન કરતાં) મહારાજ, કુમારશ્રીનો રથ નાઠો ...

રાજા:—(સાશ્વર્ય) હેં હેં ? કેવી રીતે ?

યોધો:—સાંભળો, કૃપાવન,

(અનુબુદ્ધ)

માર્ગ જ્યાં અશ્વનો રોક્યો મોટા મોટા રણજી એ

છૂપાવા વૃક્ષરાજિમાં સ્યંદ નાઠો સ્મશાનમાં. ૭૩

ભગવાન:—(સહર્ષ, સ્વગત) અહાહા, સ્મશાનમાંજ ગાંડીવ રાખેલું
છે ! (પ્રકાશ) ઓ રાજા,

(અનુબુદ્ધ)

સ્યંદ નાઠો સ્મશાને તો થયું છે સુનિમિત્ત એ !

ઉભા છે ધાર્તરાષ્ટ્રો જ્યાં, થશે તેનું સ્મશાન ત્યાં ! ૭૪

માટે હવે તારે ક્ષોભ પામવાનું કારણ નથી.

રાજા:—ભગવન અકાલે આપનું આ સ્વસ્થ વાક્ય હૃદયમાં ફેલ્યું
ઉત્પન્ન કરે છે.

ભગવાન:—કોષને સ્થાન દેવું ન જોઈએ. પહેલાં કોઈ દિવસ હું
અસત્ય બોલ્યો હોઉં એવું તને યાદ છે ?

રાજા:—(નમ્ર થઇ) ના. તે તો નથી. પરંતુ...

ભગવાન:—તારે હું જો કહું છું તે સત્ય જ એ સ્મરણમાં રાખજે. ખરેખર, રથ સ્મશાન તરફ ગયો, તો શત્રુઓ જ્યાં ઉભા છે ત્યાંજ તેમની સ્મશાનભૂમિ થશે; અને તારે વિનય થશે.

રાજા:—પ્રભુનો ઉપકાર! (યોદ્ધાને) તું જા, આગળ શું થાય છે તે જોઇ આવ.

થાધ્ધા:—જેવી આજ્ઞા.

(જાય છે.)

(એક મોટા અવાજ થાય છે.)

રાજા:—(તે સાંભળી) અરે, પણ આ મોટો શૌર શાનો?—

(અતુષ્ટુભ)

પૃથ્વી કંપાવતો આ તે સહસ્રા શૌર શો હશે?

અંધથી નીર રોકેલી સરિતાના ધ્વનિ સમો! ૭૫

ભગવાન:—(સ્વગત) એ તો માંડીવનો ટંકાર!

રાજા:—અરે કાંઈ છે કે? જુઓ, આ અવાજ શાનો થયો?

થાધ્ધા:—(આવીને) આયુષ્મન મહારાજ, હું રણક્ષેત્રમાંથી આવું છું. ત્યાં તો—

ભગવાન:—(સ્વગત) જોજે મને જુદો ન પાડે....!

થાધ્ધા:—ત્યાં—સ્મશાનમાં— સહજ વિશ્રામ લઈ આવ્યા પછી તો કુમારશ્રીનાં—

(શિખરિણી)

શરોની વૃષ્ટિથી રૂધિર વહી જાતું કરિ દીવે,
શું અશ્વો કે યોદ્ધા, અચતું નહિ કોઈ તીર થકી;
રથી સૈનિકો સૌ અજબ થઈ ચોકેલ દીસતા,
તીરે છાયા માર્ગો; સરર વહતી રક્ત નદીઓ ! ૭૬

ભગવાન:—(સ્વગત) ક્યાં ખખર છે કે—

(અનુબુદ્ધ)

પ્રભાવો સર્વ છે એ તો ધનુર્ગાંડીવના નકી;
ઈંદ્રના ખાંડવે જેણે પાડેલી ધાર મેઘની ! ૭૭

રાજા:—(સર્ગ) ધન્ય છે કુમારને...પરંતુ શત્રુના મહારથીઓ શું
કરે છે ?

યોદ્ધા:—કૃપાવન, તે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું નથી; પણ ખીજા દૂતો કહે
છે કે—

(શિખરિણી)

‘નકી તે ટંકારો!’ કહી દૂર થયા કોણ ગુરૂજ,
ધ્વજે બાણો જોઈ શર ત્યજ ન બીજમ પ્રહરતા;
શરે વિંધાયો છે કરણ; સહુ રાજા ભય ધરે—
છતાંયે ત્યાં શૂરો શિશુ જ અભિમન્યુ લડી રહ્યો ! ૭૮

ભગવાન:—(સ્વગત) શામાશ અભિમન્યુ ! પિતાનું નામ રાખ્યું !
...પરંતુ એની સામે અર્જુન લડતોજ ન હશે. (પ્રકાશ)
ત્યારે તો એ રાજા,

(અનુબુદ્ધ)

તેજ ને અગ્નિ વંશેનો ખાલ સૌલદ્ર જો લડે,
બૃહન્નલા ન ચાલે ત્યાં મોકલો અન્ય સારથી. ૭૯

રાજા:—એમ મા બોલશો. ભગવન! એમાં બૃહન્નલા ઉપર શો
આધાર છે? કુમાર કયાં કાયર છે? જુઓને—

(શાર્દૂલ)

જેનાં રામશરોય ના કવચને વિંધી શક્યા ભીખ્મ તે,
કલ્પવૃક્ષ સમું કરે ધનુષને મંત્રો થકી, દ્રોણુ તે;
(વળી) જેણે કર્ણુ જયદ્રથ સ્વશરથી રાજા કર્યા જેર, ને,
ખીજા ભૂપતિ સૈનિકો સકલમાં વર્તાવતો કેર જે— ૮૦
તેવો વીર કુમાર શું ન જીતશે સૌલદ્ર શા બાળને?
તે શું બાણુ પરે શરો ચઢાવતાં પિતૃભયે ખાંચશે?

નહિ નહિ, કદી નહિ. પરંતુ—

બન્ને છે સરખા વયે, રણુ વિષે યોદ્ધા રૂડા દીપશે!
(અને) જીતે તોય, વયસ્ય ભાવથી, નહિ અન્યોન્યને મારશે! ૮૧

(યોદ્ધાને) વાર. પછી શું?

યોદ્ધા:—વળી કુમારશ્રીનો રથ તો—

(વસંત)

શત્રુ તણા રથ કને ધસી જાય સીધો,
માર્યા વિના ઝટ ફરી વળી જાય ખીજે!

જે મહારથી નિકટ જાય કુમાર, તે તો

શસ્ત્રો ત્યજે; જ્યમ ગુરૂ તણી આજ્ઞા માની !! ૮૨

ભગવાન:—(સ્વગત) વડીલ વત્સને કેમ મારે ?

રાજા:—(યોદ્ધાને) ઠીક. પણ તું પાછો જઈ વધુ સમાચાર લાવ.

યોદ્ધા:—જેવી અનદાતાની આજ્ઞા.

(યોદ્ધા નમન કરી જાય છે. એટલામાં

એક દૂત અતિશય આનંદથી આવે છે.)

દૂત:—(નમન કરીને) જય જયકાર મહારાજાધિરાજનો ! અનદાતા,
શત્રુઓ પલાયન કરી ગયા છે અને ગાયોતું રક્ષણ થયું છે !

ભગવાન:—રાજા, આ વિજય માટે હું તને અભિનંદન આપું છું.

રાજા:—ભગવન, એ તો આપનાંજ પુણ્યનો પ્રતાપ ... વાર
પરંતુ કુમાર ક્યાં છે ?

દૂત:—કૃપાવન, તેઓ તો શૂરવીરોનાં શૌર્ય પુસ્તકમાં લખે છે.

રાજા:—એ પણ એક પ્રશંસનીય કાર્ય છે. કારણ કે—

(અનુક્રમ)

પ્રસરે શૌર્યની કીર્તિ લખાઈ તુર્ત પુસ્તકે;

ધવાયો વીર તે જાણી યુદ્ધના દુઃખને ભૂલે. ૮૩

ઠીક. પણ બૃહન્નલા ક્યાં ?

દૂત:—વિજય નિવેદન કરવા માટે અંત:પુરમાં ગયાં છે.

રાજા:—તેને બોલાવી લાવ. (એટલામાં બૃહન્નલાને જાતેજ લાં
આવતી જોઈ) અરે, તે અહીં આવતીજ જણાય છે.

બૃહન્નલાઃ—(પ્રવેશ કરતાં)

(શાર્દૂલ)

અંગુલિ ધ્રૂજતી હતી પકડતાં ગાંડીવને હસ્તમાં
પ્રત્યંચા જ ચઢાવતાં, પ્રહરતાં મુષ્ટિય ચાલી નહિ.
છોડ્યાં મેં શર જેમ તેમ. પટ્ટતા કાંડે હતી તે ગઈ!
ધાર્યું સ્ત્રીરૂપ છે બહુ દિન થયા, તેથી દશાએ થઈ ! ૮૪

વળી, મેં

(ઉપજતિ)

લજ્જા મૂકીને ધરી વેશ આવો,
નરેન્દ્ર મધ્યે ઝટ બાણ ખેંચ્યું.
(ને ક્ષણમાં) રકતો વહી સૌ હિલચાલ મારાં,
બાણો તણાં વાદળમાં છવાઈ ! ૮૫

એ સર્વ બંધે થયું. પરંતુ જો કે—

(વસંત)

ગાયો જીતી વિજય ભૂપ તણો કરાવ્યો,
તોયે પ્રપુલ્લ મુજ અંતર હર્ષથી ના;
(કારણ કે) ડોકે ઝહી હજી દુઃશાસન દુષ્ટને મેં,
ખાંધી વિરાટપુરમાં ન પ્રવેશ કીધો. ૮૬

અરુ. પરંતુ ઉત્તરાકુમારીએ સપ્રેમ આપેલા અલંકાર સાથે
રાગ સમક્ષ જતાં મને તો શરમ લાગે છે...તો પ્રથમ ભાઈ
પાસે જઈશ. (જોઈને) અહા યુધિષ્ઠિર કેવા શોભે છે !

(ઈન્દ્રિવજા)

યુવાન ને શ્રેષ્ઠ તપસ્વી એ છે,
ક્ષત્રિય તોયે દ્વિજ રૂપ ધાર્યું;
રાજ્યો વિનાયે મુખ લક્ષ્મી ઝાઝી,
દંડ ગ્રહે તોય ન દંડધારી !

૮૭

(પાસે જઈ મોટેથી) ભગવાન નમન કરું છું.

ભગવાન:—સ્વસ્તિ, બૃહન્નલે.

બૃહન્નલા:—જય જય રાજા

રાજા:—ખરેખર, બૃહન્નલા, સર્વથા—

(વંશસ્થ)

ન રૂપ કે વંશ-સ્મૃતિજ કામની,
સર્વે જનોમાં નિજ કર્મ શોભતું;
બૃહન્નલા પામતી જે પરિભવો,
સ્વરૂપ તે આજ સુપૂજ્ય લાગતું !

૮૮

બૃહન્નલે, પરિશ્રાંત છતાં હું તને જરા શ્રમ આપું છું. રણ-
ક્ષેત્રમાં શું થયું તે વર્ણવ.

બૃહન્નલા:—સાંભળો કૃપાવન.

(એટલામાં એક દૂત હર્ષથી
ત્યાં દોડી આવે છે. તે જોઈ)

રાજા:—કેમ વિજયસિંહ, તું આટલા બધા હર્ષમાં કેમ જણાય છે ?

દૂતઃ—મહારાજવિરાજ, સ્વપ્ને પણ આશા નહિ એવું શુભ પ્રાપ્ત થયું.....સૌભદ્ર અભિમન્યુ પકડાયો !

સર્વઃ—(સહર્ષ) હેં ! પકડાયો ?

બૃહન્નલાઃ—યું ? પકડાયો ? (સ્વગત) એ અનેજ કેમ?...એ સત્ય નહિજ હોય. કારણ, મેં—

(વંશસ્થ)

માપી લીધી રાજવીરો તણી ગતિ,
સૌભદ્રનુયે શૂર આજ છે દીકું.
તેને ગ્રહે કોણ વીરો વિરાટમાં ?
ના કોઈ એવો. કીચકો ગમા બધા !

૮૬

ભગવાનઃ—(બાળુ) અર્જુન, એ કેમ બન્યું ?

બૃહન્નલાઃ—(બાળુ) ભગવન (નિઃશ્વાસ નાંખી)

(અનુષ્ટુભ)

ન જાણું કોણ જીતે એ શૂર ને યુદ્ધજ્ઞાનીને;
(પરંતુ) તાતના ભાગ્યદોષે એ હારે, તો તે બને ખરું !

૮૭

રાજાઃ—વિજયસિંહ, બોલ બોલ. એને કોણે પકડ્યો ?

દૂતઃ—મહારાજ !

(અનુષ્ટુભ)

રથની પાસ આવીને ભીડાવી બાથ જોરમાં—

રાજાઃ—કોણે ?

દૂતઃ—નિમ્નો છે અન્નશાળે જે માનવી ભીમ-રૂપને.

૮૯

બૃહત્તલા:—(આજુ) જોયું? ભગવન, આર્ય ભીમસેને આલિંગ્યો,
તે નહિ કે પકડ્યો. ભાગ્યશાળી, ભાઈ ભીમસેન! કારણકે—

(અનુબુદ્ધ)

અમે તો દુરથી દેખી અદ્વય સંતોષ મેળવ્યો.

(પણ) ઉઘાડું સર્વ પાડીને એણે ઉમિ અનુભવી. ૯૨

રાજા:—(હૂતને) વાર. તો સન્માનપૂર્વક તેનો અહીં પ્રવેશ કરાવો.

ભગવાન:—ઓ રાજા, એ સન્માન તેં કૃષ્ણ અને પાંડવોના ભયથી
ડરી જમ્બનેજ આપ્યું એમજ લોકમાં તો મનાશે. માટે એ
અભિમન્યુની તો અવધીરણાજ ઉચિત થશે.

રાજા:—આપ એમ બોલશો મા. ભગવન, યાદવીપુત્ર અપમાનને
ચોગ્ય તો નથીજ. કારણકે એ—

(શાર્દૂલ)

છે કુમાર સમોવડો, ત્યમ વડો છે પાર્થનો પુત્ર એ;

મારા દ્રુપદ સાથ વંશ-ઉતર્યા સંબંધથી પૌત્ર છે.

કન્યાનો હું છું તાત, તો કરીશ હું જામાતૃ થોડા દિને,

છે મારે સહુ પાંડવો પ્રિયજ તો સૌભદ્ર સ્નેહાહર્દ છે. ૯૩

ભગવાન:—હીક. ત્યારે વિચારપૂર્વક ચોગ્ય લાગે તે કરો.

રાજા:—એને કોણ પ્રવેશ કરાવે તે હીક?

ભગવાન:—બૃહત્તલાને મોકલો; (સ્વગત) કે પિતા પુત્રને લાવશે.

રાજા:—બૃહત્તલે, અભિમન્યુનો સન્માનપૂર્વક પ્રવેશ થવા દે.

બૃહન્નલા:—જેવી આસા. (સ્વગત) “ભાવતું હવું ને વૈદે કહ્યું.”

અનેક દિવસોથી આકાંક્ષિત અવસર આજ મળ્યો ખરો.

(બૃહન્નલા જાય છે.)

ભગવાન:—(સ્વગત) હીક થયું કે અર્જુન ગયો! કારણ—

(શાલિની)

આજે નેત્રો ઠારશે જોઈ જોઈ,

એકાંતે તો ગાઢ આલિંગશે એ.

ખુદ્ધાં દીલે સારશે હર્ષ-અશ્રુ!

(પણ) મારી સામે, બોલતાં ચે લગત.

૯૪

રાજા:—(સર્વ) ભગવન, જોયું કુમારનું પરાક્રમ ?

(અનુજ્ઞા)

લીજમ આદિ જીત્યા રાજા, નાંખ્યો સૌભદ્ર બંધને

કહું સંક્ષિપ્તમાં તો, એ આખી પૃથ્વી જીતી રહ્યો! ૯૫

(રાજમાર્ગમાં)

લીમસેન:—(પ્રવેશ કરી સ્વગત) ખરેખર—

(વસંત)

લાક્ષા-ગૃહે બળી જતાં મુજ આજ હાથે,

ભાઈ અને જનનીને ઉંચકી લીધાં તાં;

તેવોજ આજ મુજને અતિ થાક લાગ્યો,

સૌભદ્રને રથથી ભૂમિ ઉતારવાનો!

૯૬

(પ્રકાશ) આમ આવો, કુમાર. આમ.

અભિમન્યુ:—(તેની પાછળ પ્રવેશ કરતાં સ્વગત) આ તે કોણ હશે ? એ દેખાય છે કેવો !

(વંશસ્થ)

વિશાળ છાતી, વડ જેવું પેટ છે !

ઉંચા નીચા સ્કંધ, કટીજ સાંકડી;

(વળી) શ્રદ્ધા મને ઉંચકી એક હાથથી !

સળેર તોયે ફલવ્યો નથી મને.

૬૭

(સામેથી બૃહન્નલા પ્રવેશ કરે છે.)

બૃહન્નલા:—(રસ્તો બતાવી) આ રસ્તે આવો, કુમાર.

અભિમન્યુ:—(તેને જોઈ ચમકીને સ્વગત) અરે ! વળી આ કોણ આવ્યું ! નહિ સ્ત્રીમાં ને નહિ પુરુષમાં ! ખરેખર—

(વંશસ્થ)

અયોગ્ય ધારી પ્રમદા-વિભૂષણો,

દીસેજ બાણે ગજ હાથણી બન્યો !

દીસે લઘુ, વેશથી; તેજથી મહાન.

શિવે ઉમાનું રૂપ શું ધરી લીધું !

૬૮

બૃહન્નલા:—(ભીમસેનને બાળુ) આપે આને પકડીને આ શું કરું ?

બુઓ—

(માલિની)

પ્રથમ રણ મહીં તે હાર પામ્યો ગાળાશે;

પ્રિયતમ-સુત હીના ખૂળ રોશે સુભદ્રા.

વળી રણમહીં હાર્યો કોધશે કૃષ્ણ એમ,
વધુ શું કહું ? તમે તો શૌર્ય ખોટું વટાવ્યું. ૯૯

લીમસેન:—(મોટેથી) અર્જુન,.....

બૃહત્તલા:—હા, હા. અર્જુનનોજ પુત્ર છે ને આ. (ધીમે)
હજી આપણે ગુપ્ત વેશમાંજ છીએ.

લીમસેન:—(બાળુ) જો અર્જુન, હું કંઈ છેક મૂર્ખો નથી.

(શાલિની)

જાણું એના બંધને દોષ છે તે,
તોયે મારા કાર્યમાં હેતુ એક.
નહિ તો એવો મૂર્ખ તે કોણ હોય ?
શત્રુઓના હાથમાં પુત્ર સાંપે ! ૧૦૦

બૃહત્તલા:—તે એવો શો હેતુ છે ?

લીમસેન:—(બાળુ) સાંભળ—

(શાલિની)

દુઃખો પામી માર્ગમાં ને અરણ્યે,
મહેણાં સાંખે આજ જે દાસી રૂપે;
તે પાંચાલી આમ આવી ચઢેલા,
જેવા ઇચ્છે બહાલથી પુત્રને આ. ૧૦૧

બૃહત્તલા:—(બાળુ) એમ છે કે ?

લીમસેન:—ત્યારે હવે ઠેકાણે આવ્યો ને તું ?

બૃહત્તલા:—(બાળુ) ઠીક. પણ આર્ષ એને જરા ખોલાવોતે.
મારે એના શબ્દ સાંભળવાનું મન છે.

લીમસેન:—હીક. (મોટેથી) અભિમન્યુ !

અભિમન્યુ:—(ચમકીને સંકોધ) હેં ! એકતું નામ દધનેજ
ખોલાવે છે ?

લીમસેન:—(બાળુ) મારાથી તો એ ખીજવાય છે. તુંજ ખોલાવ.

બૃહત્તલા:—ઓ અભિમન્યુ !

અભિમન્યુ:—(સંકોધ) કેમ કેમ ? એકતું ' અભિમન્યુ કહીનેજ
મને ખોલાવશે કે ? (સ્વગત) શું આ દેશમાં ક્ષત્રિયવંશજોને
પણ માત્ર નામ દધનેજ ખોલાવવાનો શિષ્ટાચાર હશે ?...
અથવા હું બંધનમાં પડ્યો છું તેજ એનું કારણ હશે.

બૃહત્તલા:—કેમ અભિમન્યુ, તારી માતા આનંદમાં છે ને ?

અભિમન્યુ:—(સંકોધ) અત્યા, તું શું ખોલે છે તેનું જ્ઞાન છે કે ?—

(અનુબુધ)

શું છે તું ધર્મરાજ કે પાર્થ કે લીમસેન છે ?

મર્યાદા મૂકીને જાણે સ્ત્રીઓની વાત પૂછતો ! ૧૦૨

બૃહત્તલા:—ચાલ જવા દે, ત્યારે... પણ કહે. કૃષ્ણ તો સારા
છે ને ?

અભિમન્યુ:—હેં ! ભગવાન દેવકીપુત્રને પણ નામ દધનેજ ! ધારો
પાડી) હા. હા. હા....સારા છે તે—તમારે તેમની સાથે
ભારે સંબંધ છે કની ! તે.

(લીમસેન અને બૃહત્તલા પર-
સ્પર જોષને હસે છે. તે જોષ)

અભિમન્યુ—કેમ, હવે મારે મારે હસો છો ?

બૃહન્ના—કંઈ નહિ એટલું જ કે—

(અનુહત્)

પાર્થનો પુત્ર કહેવાયે, ભાણુને વાસુલદ્રનો,
યુદ્ધ-શાસ્ત્ર શિખેલાનો રૂઠો દીસે પરાજય ! ૧૦૩

અભિમન્યુ—(ઉશ્કેરાઈને) ઓ અનુચર જનો,

(અનુહત્)

કરૂં ના આત્મલાઘા હું વંશને અનુચિત જે,
(પરંતુ) પડેલાં શયમાં જેને-ખીજનું ખાણુ ના હશે ! ૧૦૪
બૃહન્ના—(ખાણુ) આર્ય, એ કહે છે તે ખોટું નથી. ખરેખર,

(માલિની)

રથ તુરગ ગજે કે એક એવો ન હોશે,
નહિ વિધી ગયું જેને ખાણુ સૌભદ્રનું આ !
(અરે) વધુ શું કહું ? હુંયે ત્યાં પુત્ર ખાણુ વિંધાત
ઝડપથી રથ મેં જે ફેરવ્યો હોત ના તો. ૧૦૫

(પ્રકાશ) હં હં. એટલું બધું વાકશીડીયું રખાય છે, તો
એક પાયદળ સૈનિકથી શાને પકડાયો ?

અભિમન્યુ—હતો પાયદળ, પરંતુ સૈનિક નહિ. કારણકે—

(ગીતિકા)

આવ્યો હતો હીણશસ્ત્ર એ, રથમાં ચઢી પકડ્યો મને;
(તો) હીણશસ્ત્રને કે મારશે ?-નિજ તાત અર્જુનને સ્મરી ? ૧૦૬

લીમસેન:—(સ્વગત) અર્જુનને પણ ધન્ય છે, કે એણે પોતાનાજ પુત્રને મોઢે પોતાનીજ પ્રશંસા સાંભળી ! પુત્રનું શૌર્ય અને પુત્રનું કુલાભિમાન જાતેજ અન્યસ્વરૂપે અનુભવી લીધું !
(સર્વ જાય છે.)

(સભાસ્થાનમાં)

(બૃહત્તલા વગેરે પ્રવેશે છે.)

રાજા:—કેમ કયાં છે અભિમન્યુ ?

બૃહત્તલા:—(નેપથ્યમાં જોઈ) આ રસ્તે આવો, કુમાર. અહીં મહારાજ વિરાજ્યા છે. તેમની પાસે જાઓ.

અભિમન્યુ:—(પ્રવેશી રાજાને જોઈ) એંહા ! કોના મહારાજ ?

બૃહત્તલા:—ના, ના. તેમની પાસે બ્રહ્મર્ષિ વિરાજે છે, તે.

અભિમન્યુ:—તો હીક. (ભગવાન પાસે જઈ) ભગવાન નમસ્કાર કરે છું.

ભગવાન:—કુશલ રહો, વત્સ...અને તારામાં—

(વસંત)

માધુર્યને ધૃતિ વધો નિજ તાત જેવી,

પામો સુકીર્તિ થઈ પ્રાકૃતી ધર્મ-યુદ્ધે.

ને ચાર તાત મહીંથી ગુણ જે રૂચે તે,

ધારી બનો જગતમાં નર એક સાચો.

૧૦૭

રાજા:—આમ આવ, આમ આવ. પુત્ર, કેમ મને નમન નહિ કરે !

(અભિમન્યુ જોયા કરે છે)..... અરે, આ છોકરો તો બહુ
ગર્વિષ્ટ દેખાય છે ! હું એનો ગર્વ મંદ પાડીશ...અરે આને
કોણ પકડ્યો હતો ?

ભીમસેન:—(આગળ આવી) મેં.

અભિમન્યુ:—(સગર્વ) શસ્ત્ર વિના તું હતો તે કહેતો જા.

ભીમસેન:—શું ? શસ્ત્ર વિના ? શાંતં પાપં. શાંતં પાપં ! તને
ખબર નથી ? કે—

(અનુબુદ્ધ)

હાથ બે શસ્ત્ર જેવા આ, શૌર્યને બગાડી ભર્યા !

તો બીજાં શસ્ત્ર ધાડું કાં ? દુર્ગલોનુંજ ચિન્હ તે. ૧૦૮

અભિમન્યુ:—હં હં. એટલું બધું અભિમાન રાખે છે તે શું તું
મારો મધ્યમ પિતા છે ? આવા શબ્દ તો માત્ર તેનેજ યોગ્ય છે.

ભગવાન:—પુત્ર, એ તારો મધ્યમ પિતા કોણ છે ?

અભિમન્યુ:—શું આપ તેને એળખતા નથી ? ...તો સાંભળો...
પરંતુ નહિ. આપ બ્રાહ્મણને હું બહીવરાવવા માંગતો નથી,
એટલે આપને હું ઉત્તર નહિ આપીશ.

રાજા:—પરંતુ હું ક્ષત્રિય છું. મને ઉત્તર આપ.

અભિમન્યુ:—તો સાંભળો. તે મારા પિતા એવા છે કે નરાસંધ
જેવા બ્રહ્મરાક્ષસ અને શ્રીકૃષ્ણના કદા શત્રુને જોશે—

(અનુબુદ્ધ)

એક હાથે ધરી ડોકી પછાડ્યો ફેરવી શિરે;
બીરીને હસ્તથી પોતે વિષ્ણુ ચિંતાથી છોડાવ્યા ! ૧૦૯

રાજા:—શાપાશ. અભિમન્યુ, આ તારાં વૈભુથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું. અને તને બંધન મુક્ત કરી જવાની છૂટ આપું છું.
અભિમન્યુ:—નહિ, નહિ. તે ચાલશે નહિ. જો મારા પર અનુગ્રહ કરવોજ હોય, તો

(અનુબુદ્ધ)

જાડો જે ઉચકી લાવ્યો. ક્ષેત્રમાંથી મને અહીં,
હવે તે માનથી પાછો ઉચકી લે જશે મને. ૧૧૦

(સર્વ આશ્ચર્ય પામે છે. એટલામાં ત્યાં ઉત્તર પ્રવેશે છે.)

ઉત્તર:—(સ્વગત)

(ઇશ્વરવંશ)

મિથ્યા પ્રશંસા અપમાન જેવી;
લાગે વળી તે સુણતાંય પાપ.
(તીર્થીજ) હું જોલતાં ચુદ્ધ-કથા લક્ષ્મણ-
(કારણ કે) શૌર્યો ખીજનાં મુજ લોક લેજો. ૧૧૧

અસ્તુ. (પાસે જઈ, પ્રકાશ) ભગવન્ અભિવંદન કરું છું.
ભગવાન્:—સ્વસ્તિ વત્સ.

ઉત્તર:—પિતાજી, નમન કરું છું.

રાજા:—આવ, આત્મ. પુત્ર, કેમ તું શૂરવીર યોદ્ધાનાં પરાક્રમો લખી રહ્યો કે શું ?

ઉત્તર:—(સ્વગત) હવે તો મારાથી નથી રહેવાતું. (પ્રકાશ) પિતાજી,

તે તો થશે, પરંતુ સર્વમાં પૂજ્યનમ શૂરવીર પુરૂષની સંભા-
વના કરોને.

રાજા:—કોની ? પુત્ર !

ઉત્તર:—(બતાવી) આ ઉભા કુરુકુલનંદન મહારથી વિભૂષણ શ્રી
કૃષ્ણ સખા અર્જુનજી !

રાજા:—(આશ્ચર્યથી ઉભા થઇ) શું ? શું ? એ અર્જુનજી છે ?

ઉત્તર:—ત્યારે ખીઝું કાણુ ? એમણેજ—

(અનુબુદ્ધ)

સ્મશાને બાણને ભાથો મૂકેલાં શમી વૃક્ષમાં,

લઇ તે ક્ષેત્રમાં આવી કરાવ્યો જય આપણો ! ૧૧૨

બૃહન્નલા:—નહિ, નહિ. કૃપાવત્, આ કુમાર ભૂલે છે. કારણ કે—

(અનુબુદ્ધ)

ઉછળ્યું લોહી એનું તે અંધ શું બાણ ફેંકતાં

કયું છે કાર્ય પોતે જે, અન્યથી તે થયું કહો ! ૧૧૩

ઉત્તર:—એ અસત્ય છે. શંકા દૂર કરવા માટે આ જૂઓ—

(અનુબુદ્ધ)

મુદિની ઉપરે એને આંટણો બાણનાં પ્રડયાં;

હજી તે બાર વર્ષે એ જરા ભૂસાયલાં નથી. ૧૧૪

બૃહન્નલા:—અરે એ કાંઇ બાણનાં આંટણુ નથી. પણ કુમારી

ઉત્તરાને શિખવતી વેળા—

(અનુષ્ટુભ)

નૃત્યથી કંકણો મારાં કલકો પાડતાં કરે,
ભૂલથી એ કલકોને આંટણો ગણતાં રખે ! ૧૧૫

ભગવાન:—(બૃહત્તલાને બાળુ) અર્જુન, વનવાસનાં બાર વર્ષ
સાથે ગુપ્તવાસનું તેરમું વર્ષ આજેજ પૂર્ણ થાય છે. માટે
ગભરાઈશ નહિ.

રાજા:—હીક, હીક. તમારા બેમાંનું કોણુ સાચું છે તે નક્કી કરવા
હું જાતેજ તે કલકો જોઉં છું.

(એમ કહી આસનથી ઉતરે છે. એક ક્ષણ-
માં અર્જુન ઉર્વશીનો મંત્ર જાપી લે છે.)

બૃહત્તલા:—(રાજાને) નહિ, નહિ. તે કલકો જોવાની કાંઈ અગ-
ત્ય નથી, વિરાટેશ્વર ! (પોતાનો સ્ત્રીવેશ દૂર કરતાં)

(અનુષ્ટુભ)

રૂદ્રના બાણવાળો હું હોઉં અર્જુન જો ખરે,
(તો) રહ્યા આ ધર્મરાજ, ને ઉભા છે ભીમસેન આ ! ૧૧૬

(આખી સભા સ્તબ્ધ થઈ ઉભી થાય છે.)

રાજા:—(હાથ ઉંચા કરી) હો ધર્મરાજ ! વક્રોદર ભીમસેન ! રે
ધનંજય ! હંહહં. તમે મારો પણ વિશ્વાસ ન કર્યો ? મારા
રાજ્યમાં—મારા દરબારમાં—રે મારી દૃષ્ટિ આગળ કુરુકુલના
દીપક વનવાસી પાંડવો બાર બાર માંસ સુધી રહ્યા, અને
મને તેની જરા પણ ખબર નહિ ! ! અરેરે ! યુધિષ્ઠિર દર-

મારમાં, ભીમસેન અન્નશાળે, ધનંત્ય અંતઃપુરમાં અને
માદ્રીસુતો અશ્વશાળે ! અને મેં તેમની પાસે માફ દાસત્વ
કરાવ્યું ?...હરિ હરિ !...ધર્મરાજ, મારો આટલો બધો
અવિશ્વાસ ?

લગવાનું—વિરાટેશ્વર, ગતં ન શોચનીયં. જે થયું છે તે
બલ્લાનેજ માટે. તો શોક ન કરવો.

રાજા—અસ્તુ. હું એમ આશ્વાસન લઉંશ, કે—

(અડુડુબ)

સત્ય ને શૌર્યના સ્વામી પાંડવો આ ગૃહે વસ્યા;

તેથી આ વંશ મારાની સસ પેઢી તરી ગઈ ! ૧૧૭

અભિમન્યુ—હું ? ત્યારે ખરેખર મારા વડીલો અહીંજ છે ?

યુધિષ્ઠિર—પુત્ર અભિમન્યુ !... (હૃદય ભરાઈ આવે છે.)

અભિમન્યુ—(તરતજ તેમને ચરણે પડતાં) ક્ષમા કરજો. વડીલ
પિતાજી, મેં પ્રથમ આપને ન ઓળખ્યા. (ભીમસેનને)
કાકા, ચરણે પડું છું.

ભીમસેન—આવ આવ, પુત્ર; મારા જેવો જાડો ને જોરવાળો થજો.
(તેનો વાંસો ઠોકે છે) હવે તારા બાપને પગે લાગ.

અભિમન્યુ—(અર્જુનને) પિતાજી, ... (પગે પડે છે.)

અર્જુન—(તેને ઉઠાડી બાથમાં લઈ) આવ, આવ. પુત્ર; અહા !

(વંશસ્થ)

અનુભવ્યો દ્વાદશ વર્ષ પૂર્વ જે,
પ્રપુત્ર કરતો સુતનો સમાગમ—

હું આજ પાછો વિરહી બનેલ તે,
અનુભવી હુર્ષ અધિક પામતો !

૧૧૮

બેટા, વિરાટેશ્વરને નમન કર.

(અભિમન્યુ તેમ કરે છે.)

રાજા:—વત્સ અભિમન્યુ,

(વસંત)

પામો યુધિષ્ઠિર સમું હૃદયેજ ધૈર્ય,
સામર્થ્ય ભીમ તણું, નૈપુણ્ય પાર્થ કેરું.
માદ્રીસુતો સમ વધો મુખ કાંતિ તારી,
ને કીર્તિ કૃષ્ણ સમ મેળવજો સદાય.

૧૧૯

અભિમન્યુ:—અનુગ્રહ થયો, મહારાજ.

રાજા:—(સ્વગત) હવે ઉત્તરા વિષેની વાત કેમ કાઢવી તે કાંઈ
સમજાતું નથી...(વિચાર કરી) હં હં. પ્રથમ તો અર્જુન-
જીને ઉપકૃત વૃત્તિથી આપવા માંડવી. (પ્રકાશ) ધર્મરાજ.
આજનો દિવસ શુભ દેખાય છે, તો તેમાં એક બીજું પણ
શુભ કાર્ય થવા દો. મારે અર્જુનજીને મારી પુત્રી ઉત્તરા-
કુમારીનો હાથ...

યુધિષ્ઠિર:—હં હં હં. એ શું બોલ્યા ?

અર્જુન:—વિરાટેશ્વર, મારા ચરિતની પરીક્ષા તો કરતા નથીને ?
તેમ હોય તો ખાત્રી રાખજો કે—

(અનુષ્ટુભ)

રહ્યા અંતપુરે તોયે માતૃવત્ સર્વને ગણ્યાં;
ઉત્તરા પુત્રી લેખું હું, પુત્રી તે પુત્રી સર્વદા.

૧૨૦

રાજન, અભિમન્યુના સમોવડી ઉત્તરાકુમારી મારે તો પુત્રી
સમાનજ હોય. તેને અભિમન્યુ માટે સ્વીકારીશું...

યુધિષ્ઠિર:—તેજ ઉત્તમ ગણાશે.

રાજન:—(સ્વગત) મારે પણ એજ જોધનું હતું. માત્ર વાત કાઢવા
માટે મેં આ માર્ગ લીધો હતો! (પ્રકાશ) હા. હું પણ
તેમ કરવા કબૂલ છું. અને સર્વ સમાજન સમક્ષ કહું છું,
કે મારી પુત્રી ઉત્તરાકુમારીનો હાથ હું અભિમન્યુને આપું છું.
(સમાજન હર્ષ ખતાવે છે.)

યુધિષ્ઠિર:—સારે ચાલો. આ વિષે પિતામહને સંદેશો મોકલીએ.

રાજન:—હા. ચાલો.

(સર્વ આનંદથી જાય છે.)

અંક પૂર્ણ.

✽ અંક ત્રીજો ✽

(એક સારથી પ્રવેશ છે.)

સારથી:—અરે કોઈ જાહેર કરો, સર્વ ક્ષત્રિયો, આચાર્યો વગેરેને, કે—
(વંશસ્થ)

રમાપતિ-ચક્રની ભીતિ ના ધરી,
વને-ગયા પાંડવથી નહિ ડરી;
ધનુષ ધરેલા કુરૂથી બચ્યો ન તે—
મુલદ્રને શત્રુ હરી ગયા, અરે !

૧૨૧

સર્વ:—(સાશ્વર્થ) હેં ? હેં ? ખરેખર હરી ગયા ?

દ્રોણ:—(ઉસ્કેરાઈ) રે સારથી, ખોલ ખોલ, કે—
(માલિની)

રણધીર અભિમન્યુને હરી કોણ એવો
મૂઢમતિ જગમાં કે કોણ શું યુદ્ધ ઇચ્છે ?
ઝટ વઢ. હાલું તેને મોકલી વીર સેના
સરસર અથવા આ અન્ન દેવી ચલાવું.

૧૨૨

ભીષ્મ:—ભારે, આચાર્ય, શત્રુઓએ પરાક્રમ તો ઠીક આરંભ્યું !

(ઉપભતિ)

ધસ્યા શૂરા જે ગજચૂથ પ્રત્યે

કદાચ મોટો ગજ આલવાને—

આવ્યો ન જ્યારે ગજ હાથ મોટો,

અક્ષાત્ર રીતે ગજ—ખાલ આલ્યો ! ૧૨૩

અને તે પણ ટોળું વહી જતાં પાછળ રહી ગયો તેથી !

ધન્ય છે તેમનાં શૌર્યને પણ ! ! !

(ત્યાં દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ પ્રવેશ છે.)

દુર્યોધન:—શું થયું, પિતામહ ?

ભીષ્મ:—શત્રુઓ અભિમન્યુને પકડી ગયા...

દુર્યોધન:—હું ? કાણુ તેને પકડી ગયું ? હું જ તેને છોડાવી લાવીશ.

કારણુકે એના—

(માલિની)

સકલ વડીલ સાથે ફલેશ મારે ભલે હો,

હરનિશ વઢવા તૈયાર પાંચે ભલે હો.

(છતાં એને) મુજ સુત ગણું પહેલાં, પાંડવોનો પછીજ,

નહિજ કુલ-વિરોધે ખાલકો કાંઈ દોષી ! ૧૨૪

કર્ણ:—બરોબર કહો છો, છત્રપતિ. વળી લોક તો માનશે કે, તેણે—

(માલિની)

સ્વજન ગણી તમોને સ્હાય દીધી જ, તોયે,

રિપુ-સુત ગણી દીધો જાણી જોઈ રિપુને !

(વળા) સણધીર કહેવાઈ ખાલ ના એક રક્ષ્યો,

(તો) શરમથી શર મેલી વઢકલો સૌ ધરાને ! ૧૨૫

શકુનિ:—(આગળ આવી) અરે પણ એટલી બધી શી ઉતાવળ છે? અભિમન્યુને છોડવનારા તો ધણા છે. એમજ જાણો કે એ છૂટીજ ગયો છે. કારણકે એને તો—

(શાફલ)

જાણી અરજુન-પુત્ર તૂર્ત મૂકશે જાતેજ વિરાટ એ; છે દામોદરનો ભગિની-સુત તે જાણીજ છોડી દીએ.
(વળી) કોધેલા હળધારીનો ભય ધરી જો મુક્ત તે ના કરે, તોયે ભીમ મહા બળે રિપુ જીતી સૌભદ્રને લાવશે. ૧૨૬

દ્રોણ:—(કંઈક કોધથી) શકુનિ, ખીજ સહાયકો હોય તેથી આપણે આપણું કર્તવ્ય શા માટે ન કરવું? આપણે તો એનું રક્ષણ કરવુંજ જોઈએ.

શકુનિ:—(સ્વગત) જોયો આ જામણો? રાજકારભારની વાત એ શું જાણે?.....

દ્રોણ:—ઓ સારથી, ખોલ ખોલ. એવું તે શું થયું? શી આફત પડી, જેથી બળવાન અભિમન્યુ પણ રિપુઓના હાથમાં પડ્યો?

(શાફલ)

ઉધો શું રથ તે વળ્યો ગરતમાં? કે અશ્વ ચોંકી ઉઠ્યા? ભૂમિ શું રથ-સ્થાનની ઢીલી હતી? કે બાણ ભાથે ખૂટ્યાં? પ્રત્યંચા શું તૂટી ગઈ ધનુષની? કે કષ્ટ ખીજું પડ્યું? એવી આપદ દેવી હોય નહિ તો સૌભદ્ર હારે નહિ. ૧૨૭
સારથી:—આચાર્ય, આપ ધનુર્વિદ્યાએ સંપૂર્ણ જાણો છો, તેમ રણપટ્ટ સૌભદ્રને પણ જાણ્યો છો. આપને શું કહેવું પડે? પણ,

(વંશસ્થ)

પડે કહી તે સહુ આપદા કદી,
ન તોય એ મ્હારથી હારતે નકી.
વળી અમારો રથ છે અલાત શો,
પરંતુ આલ્યો વીરને પદાતિએ ।

૧૨૮

સર્વ:—(સાશ્વર્થ) હેં ? પાયદળ સૈનિકે આલ્યો ? તે કોણુ હતો ?
કેવો દેખાતો હતો ?

સારથી:—હું તે શું વર્ણવું ? તેનું રૂપ કે પરાક્રમ ?

લીખ્મ:—રૂપથી સ્ત્રીઓજ વર્ણવાય. પુરૂષોનાં તો પરાક્રમો વર્ણવવાનાં !

સારથી:—ત્યારે પરાક્રમનું વર્ણન કરીશ...પરંતુ અત્રે છત્રપતિ
ઉભા છે. તેમના સમક્ષ...

દુર્યોધન:—તેમાં કંઈ નહિ. સારથી,

(અનુબુદ્ધ)

ગમે તે ગર્વના શબ્દે ભલે એની સ્તુતિ કર.

વાયુવેગી હશે તોયે નહિ નાસી જશું અમો. ૧૨૯

સારથી:—સાંભળો ત્યારે; શત્રુસૈન્યમાંથી ધસી આવી તેણે—

(અનુબુદ્ધ)

ફૂદકો ભેરથી મારી યોગીરે કર મેલતાં,

ખસ્યાત્યાંભારથી અશ્વો; રથ સ્થિર નહિ રહ્યો ! ૧૩૦

લીખ્મ:—(સહર્ષ) હેં ! ત્યારે તો મૂકી લો આયુધો. આઆર્ય,
પંચરાત્રની શરત પૂર્ણ થઈ ગઈ...

દ્રોણ:—કેમ ?

ભીષ્મ:—વિચાર કરો કે—

(મંદાકાંતા)

બાહુથી જો રથ ખસી ગયો, બાહુથી ઉંચક્યો તો-
નક્કી માનો સુત ભીષ્મ તણા અંકમાંહી વિરાજે
(કરણ) ખેલાં જ્યારે જયદ્રથ વને દ્રૌપદી લે જતો તો,
તેને એણે ચરણ-ભુજનાં પ્રાક્રમોથી હરાવ્યો ! ૧૩૧

દ્રોણ:—આપ યથાર્થ કહો છો. કારણ કે બાલ્યકાળથી હું તેનો વેગ
જાણું છું. અસ્વશાળામાં પણ—

(શાલિની)

પ્રત્યંચા હું ખેંચતો બાણની ત્યાં
એ ઉભેલો તીક્ષ્ણ દૃષ્ટે નિહાળી;
છોડું ત્યાં તો દોડીને વાયુવેગે,
ખેડાંચા ખેલાં ઝાલતો બાણને એ ! ૧૩૨

શકુનિ:—અરે તમે આ શી ગાંડી ગાંડી વાતો કરો છો ?

(અનુકુલ)

શું ખીજો ના હશે કેઈ બલ એવું ધરાવતો ?
બધે શું પાંડવો ભાગો ? જગવ્યાપી શું તે હતા ? ૧૩૩

ભીષ્મ:—ગાંધારરાજ, સર્વ અનુમાનથી કહીએ છીએ. અને—

(ઇન્દ્રવજ્ર)

શત્રો સજીને રથમાં વિરાજી,
યુદ્ધે ચઢીએ સહુ આપણે તો.

(પરંતુ,) અશસ્ત્ર યુદ્ધે ધસી જાય એવા
છે એક નીલાંબર; લીમ ખીન્ને.

૧૩૪

શકુનિ:—છટ્ છટ્ એમ તો—

(અનુપ્રભ)

એકના શૌર્યથી હાર્યા મહારથી આપણે બધા !
(તીજી) કહો કે કોઈ એવું જે, વીર તે અર્જુન હતો ! ૧૩૫
દ્રોણ:—ત્યારે તેમાંયે વળી સંશય છે કે ? ગાંધારરાજ !

(ગીતિકા)

ટંકાર મેઘની ગર્જના સમ જે થયો સમરાંગણે,
દિગ્પાલ સર્વ ધ્રુજ ઉઠ્યાં તે શું હશે ઉત્તર તણો ? ૧૩૬
જે બાણ-વૃષ્ટિથી ગગનમાં ધોર અંધારું થતું,
ને અસ્ત ભાનુ લાગતો તે શું હશે ઉત્તર તણી ? ૧૩૭

(ત્યાં એક સારથી પ્રવેશે છે.)

સારથી:—જય જય આર્યનો ! શાંતિનું અનુકાન થવા ઘો.

લીખ:—કેમ ? કેમ ?

(સારથી એક બાણ આપે છે.)

સારથી:—પૂજ્ય પિતામહ,

(અનુપ્રભ)

છૂટેલાં બાણને પુંજે અક્ષરો જે લખેલ છે,
પ્રતીતિ થાય તેથી કે મહારથી પાર્થ એ હતા ! ૧૩૮

ભીષ્મ:—(લઘ, વાંચી, સહર્ષ) બાઈ શકુનિ, વૃદ્ધાવસ્થાથી મારા
નેત્રો તો શિથિલ થયાં છે. આ જરા વાંચી જો તો.

(બાણુ આવે છે.)

શકુનિ:—(બાણુ લઘ વાંચે છે) “ પાંડુસુત અર્જુન. ”

(વાંચીને તરત નાંખી દે છે. તે

દ્રોણના ચરણ આગળ પડે છે.)

દ્રોણ:—(તેને ઉપાડી લઘ) ધન્ય છે ! અર્જુન, તે—

(અનુબુદ્ધ)

વંદના—બાણુ આ નાખ્યું, શિષ્યે જે પૂજ્ય વૃત્તિથી

વંદી તે ભીષ્મને, આવે મારી પાસે અનુક્રમે ! ૧૩૯

શકુનિ:—અરે, પણ આટલા પરથી તમે કેમ માની લ્યો છો કે
તે અર્જુનજ હશે ? ધારો કે—

(અનુબુદ્ધ)

અર્જુન નામનો કોઈ હશે સૈનિક શત્રુનો,

(અથવા) પ્રકાશે આવવા માટે ઉત્તરે તે લખ્યું હશે ! ૧૪૦

દુર્યોધન:—મામા, જો તેમને રાજ્ય આપવું પડે, તેજ કારણથી

તમે અભિજ્ઞાનને નકારતા હો તો તે પાપ છે. અને ઉલટું

સર્વ રાજપુરુષો સમક્ષ હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે પાંડુસુત

યુધિષ્ઠિરને જોતાંવારજ હું તેમને રાજ્યનો અર્ધો ભાગ આપીશ !

(ભીષ્મ દ્રોણુ વગેરે હર્ષનાદ

કરે છે. શકુનિ કાખલી ફૂટે છે.)

અનુચર:—(પ્રવેશ કરી) અન્નદાતા, વિરાટનગરથી દૂત આવ્યા છે.

દુર્યોધન:—તેને સત્વર પ્રવેશ કરાવ.

અનુચર:—જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

શકુનિ:—(દુર્યોધનને બાળુ) અત્યા, આપવું હતું તો મને શાનો ભુડો કરાવે છે ?

દુર્યોધન:—મામા, તમો સમજો છોજ કે...

(એટલામાં ઉત્તર પ્રવેશ છે.)

ઉત્તર:—

(વસંત)

છે માર્ગે અલ્પ; વળી ઉર્જિત અશ્વ મારા;

આવ્યો રથે; તદ્દપિ વાર ઘણીજ લાગી.

(કારણ કે) કૌંતેય—બાણથી પડ્યા બહુ હુસ્તીઓથી

વિઘ્નો થયાં તુરગને ઝટ ચાલવામાં ! ૧૪૧

(હાથ જોડી) રે રે પિતામહ, આચાર્ય આદિ, આપ સર્વને
હું વંદન કરું છું.

સર્વ:—આયુષ્માન થજો, કુમાર.

દ્રોણ:—કેમ તારા પિતાએ શું કહાવ્યું છે ?

શકુનિ:—કેમ તારા બાપને સલાહ કરવી છે કે નહિ ?

ઉત્તર:—આર્ય, તેમણે મને મોકલ્યો નથી.

દ્રોણ:—ત્યારે ?

ઉત્તર:—ભગવાન યુધિષ્ઠિરે.

શકુનિ:—(ધણીજ આશ્ચર્યથી હાથ ઉંચા કરી) હું ? કોણે ?

દ્રોણ:—તેમણે શું કહાવ્યું છે ?

ઉત્તર:—એમજ કે—અભિમન્યુને ઉત્તરાકુમારીનો હાથ રાજા આપે છે, તો લક્ષ્મ હસ્તિનાપુર જઈને કરીશું, કે અહીંજ કરી નાંખીએ ?

શકુનિ:—અરે, ત્યાં જઈનેજ, ત્યાં જઈનેજ ! અહીં કંઈ નહિ !

દ્રોણ:—વત્સ દુર્યોધન, આપણી શરત પૂર્ણ થઈ છે. પંચરાત્ર પૂર્ણ થતાં પહેલાં પાંડવો જડયા છે. માટે હવે તે લીધેલી ધર્મ-પ્રતિજ્ઞા તારા ધર્મથી પૂર્ણ કર.

દુર્યોધન:—(નમન કરી) આચાર્ય,

(અનુબંધ)

દઉં છું પાંડવોને હું રાજ્ય પોતે કહ્યું ત્યમ;

સર્વદા બોલવું સાચું. સત્યનો જય સૃષ્ટિમાં ! ૧૪૨

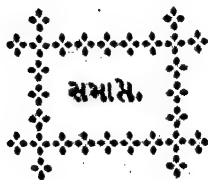
દ્રોણ:—

(આચાર્ય)

હર્ષ હૃદયમાં રહેલો. પામો કલ્યાણ કુલ-પ્રવૃદ્ધિ;

રાજસિંહ સમ હાવે અખિલ પૃથ્વીમાં સુરાજ્ય અવતરશે. ૧૪૩

(સર્વ જય છે.)

સ્પષ્ટીકરણ—

અંક પહેલો.

વ્રોણ...મન્યુ: ॥—ગમે તેવી સાવધતાથી ગુજરાતીમાં શબ્દ ગોઠવતાં પણ સંસ્કૃત જેવી મધુરતા અને અર્થઆતુર્ય આવી શકતાં નથી, તેથી મૂળ સ્વરૂપમાંજ આ શ્લોક રાખવો યોગ્ય ધાર્યો છે. એ શ્લોકમાં નાટકનાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોનાં નામ આવી જાય છે એ તો સ્પષ્ટજ છે. (‘ઉત્તરગો’માં વિરાટ રાજાની હરાતી ગાયો પણ આવી જાય છે.) બીજો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—

વિરાટ સ્વરૂપ રક્ષણ કરે. કોણ—શ્યામવણુ વાળા. પૃથિવિ—આ પૃથ્વીમાં અથવા પૃથ્વીને માટે. એ શબ્દથી શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોના દૂત થઈ દુર્યોધન પાસે રાજ્યનો ભાગ લેવા ગયા હતા તે વૃતાન્ત પ્રતિ નિર્દેશ છે. અર્જુન—સ્વેત અથવા પવિત્ર. ભીમ—પ્રચંડ. કર્ણધાર—માર્ગદર્શક. શકુનિ—ગરૂડ. શકુનીશ્વર—ગરૂડના સ્વામી. દુર્યોધન—જેની સાથે યુદ્ધ કરવું સહેલ નથી તે. ભીષ્મ—ભયંકર. વિરાટ—શોભાયમાન. ઉત્તર—ઉચ્ચ ગતિવાળા. અભિમન્યુ—યજ્ઞમાં પ્રીતીવાળા.

જેના ચર્ચા...ખરે—આહારો પ્રત્યે રાગઓનો પૂન્યભાવ બતાવે છે.

માણવક—યજ્ઞકાર્યમાં રોકાયલા છોકરાઓ.

આંહી દીસે...થકી આ—યૂપ (યજ્ઞનો સ્તંભ) બળે છે તેથી કવિ કલ્પના કરે છે કે પૃથ્વીનો સોનેરી હાથ ઉઘો આળ્યો છે. પૃથ્વીને માટે સજ્જારોપણ છે.

સાંખે ન એવો—તેથીજ બાળી નાંખે છે.

ધૂમાડો...તળાવે—આ કલ્પના સંસ્કૃતમાં પણ કંઈક અસ્પષ્ટ છે, કદાચ ગગન રૂપી તળાવમાં જઈ ધૂમાડા રૂપ હાથી શાંતિ મેળવે છે એવો ભાવ સંભવે છે.

પુત્રના રનેહથી—અહીંથી તે આ વિષ્કંભક પૂર્ણ થાય છે ત્યાં સુધી જાણે એક મનુષ્યનું મૃત્યુ થતું હોય, ચિતા બળતી હોય, અગ્નિ શાંત થતો હોય, પછી તળાવે કોઈ સ્નાન કરવા જતું હોય અને છેલ્લે મૃત્યુ પામેલાને માટે જાણે જલ-તર્પણ થતું હોય તેવો આભાસ થાય છે.

શકટી—યજ્ઞનાં સાહિત્ય માટે નાની ગાડી.

વામન સમ્રાટ—કારણ કે હવે ભડકા વધે છે, અને પાસે જે હતું તે સર્વ બાળવા તૈયાર થાય છે.

આત્મા જતાં જેમ—અહીં મૃત્યુ થતું લાગે છે.

પંખી—આપણા કવિઓ પ્રાણને શરીર રૂપ પિંજરામાંથી ઉડી જતા ધણીવાર કલ્પે છે. અહીં શરીરને તરૂની ઉપમા આપેલી છે.

નિરાંતથી અગ્નિ...ઉડાવી—ચિતા શબને બાળી રહી છે એવો

ખ્યાલ થાય છે. પછી અગ્નિ જાતેજ સ્નાનાર્થે જાય છે.

મહાકાળ—૩૬.

પલાશ—ખાખરતું ઝાડ. એની શાખાઓ પાણીને અડકતી હોવાથી તપંજી કરતો કહ્યો છે.

સ્વયંજી—પોતાની મેળે પ્રગટ થનાર. દ્રોણાચાર્યનો જન્મ દ્રોણ (દડીઆ) માંથી થયો હતો એમ મનાય છે.

અવભૂથસ્નાન—યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી યજ્ઞમાનને સ્નાન કરવું પડે છે તે.

વિશ્વંલ વાર્તા—ખાનગી વાતચીત.

રાજર્ષિ ધીરાં—કારણ કે તું મારા જેવા મિત્રની સાથે પણ હમણાં રાજગંભીરતાથી બોલે છે તેથી મને જય લાગે છે. એમ ભાવાર્થ છે.

દક્ષિણ...ભૂગળો જેવા—દક્ષિણ દિશાના બળવાન રાજા. ભૂગળો—આગળા. શત્રુને ચઢી આવતા અટકાવનાર.

જો...અદેખાઈ—શત્રુની યુક્તિથી દુર્યોધનને અભિમન્યુ પ્રતિધ્યાન આપવા દેતો નથી, તેથી કહે છે.

વિચારીને—અહીં દુર્યોધન કબૂલ કરે છે કે મારું પૂર્વજીવન ખરાબ હતું.

ટંકાયેલો તીરથી—ખાણ છોડનારને હાથે આંટણો પડે છે. ખીજા અંકમાં એ સ્પષ્ટ થશે.

અવસિત—લગભગ પૂર્ણ.

હું...તેમાં—આ કંઈ ગમે ઉતરે તેવી દલીલ નથી.

નહિ દેશ—અહીં શકુનિ પાંડવોની મહત્તા કબૂલ કરે છે.

દંતસોગોને—તે ક્યાં ક્યાં દંતશૂળ મારે છે તે.

ગોત્રહુણ—પૂર્વે શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવામાં ગાયોનું હરણ કરવું, એ એક સાધન ગણાતું. પોતાની ગાયો બીજો રાજા હરી જાય, એને દરેક રાજા મોટું આપમાન ગણતો.

સાર્થવાહ—રસાલો.

રાક્ષસી રૂપે—દુર્યોધન ગદાયુદ્ધમાં બહુ કુશળ હતો.

અંક બીજો

દસ્તુકર્મ—હુંટફાટ, જીલમ વગેરે.

સજ્જ—સજ્જ, સજ્જ કરી.

ગોધા—એ નામની વસ્તુ બાણ મારતી વેળા હાથે પહેરાતી.

સ્વદં—સ્વ.

વલય—હાથનાં આભૂષણ. બાણબધ વગેરે.

તોયે...વાની—હસ્તને ઉદ્દેશવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તે પોતાનો ધર્મ બળવવાને બદલે તેથી ઉલટીજ પ્રવૃત્તિ રાખી રહ્યો છે.

રેણુથી...જળાય છે—ધુળને લીધે કાળી, ઘોળી બધી ગાયો એકજ

રંગની-ધુળરંગી-દેખાતી હતી; પરંતુ સોળ પડેલી જગાએ તેમનો જૂદો રંગ દેખાતો હતો. ભાવાર્થ:-ધણે માર પડ્યો હતો.

મરણ...ધર્મ—સમભાવના:-“ હૃતો વા પ્રાપ્યસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ્ । ” (ગીતાજી ૨, ૩૭.)

પરોક્ષ રીતે—જુઓ શ્લોક ૯૩ “ મારા કુપદ સાથ વંશ-ઉતર્યા સંબંધથી...”

વિરલ ભય—કે રખેને તેઓ મનોવ્રત્તિને દાખી ન શકે અને ગુમ વેશ ખુલ્લો થઇ જાય.

ઉત્સાહ તો—રાગની આગળ યોદ્ધાએ આમ કહેવું ન જોઇએ.

રણ-દવ...ખાળે ?—કોણ મરશે નહિ તે કહી શકાય નહિ.

સુનિમિત્ત—શુભ શકુન.

ઇંદ્રના ખાંડવે...મેઘની—પહેલાં બળના ખાંડવ વનમાં અર્જુને ધનુર્વિદ્યાના પ્રભાવથી વર્ષાદ પાડ્યો હતો તે પ્રસંગનો નિર્દેશ છે.

નકી તે ટંકારો—શસ્ત્ર ત્યજતી વખતે દ્રોણાચાર્યને આવા શબ્દો બોલતાં કોઇ દૂતે સાંભળ્યા હશે.

તેજ ને અગ્નિ વંશે—યાદવ-પાંડવ.

રામ શરો—પરશુરામ સાથે યુદ્ધ થયું હતું તે વિષે છે. રાજા વિરાટ અહીં અતિશયોકિત કરે છે. બીજાને પરશુરામને હાથે મરણ પામતાં ગંગાજીએજ બતાવ્યા હતા.

કલ્પવૃક્ષ સમુદ્—આણુ વડે કોઈ પણ કાર્ય કરી શકે એવા.

પિતૃભયે—અર્જુનના નામથી કરી જાહેર.

પ્રત્યંચા—ધનુષની દોરી.

પદ્મતા—ચપળતા.

યુવાન...દંડધારી—આલોકમાં વિરોધાભાસ છે જે યુવાન હોય તે તપસ્વી આશ્રમમાં ન હોય. જાને ક્ષત્રિય છતાં બ્રાહ્મણનું રૂપ ધર્યું છે. રાજ્યો ન હોય, તો લક્ષ્મી ક્યાંથી આજી હોય ? દંડ ગ્રહે છે, છતાં દંડધારી એટલે કોટવાલ નથી.

વંશસ્મૃતિ—પૂર્વજોનાં પરાક્રમની યાદગીરી.

પરિભવ—અપમાન, અવધીરણા.

કીચકો ગયા—કદાચ તેઓ પકડાતે. બાકી રાજવીરોમાં તેને પકડે એવો બીજો કોઈ નથી.

મારા દ્રુપદ...પૌત્ર એ—જો કે અભિમન્યુ દ્રૌપદીનો પુત્ર ન હતો, પરંતુ એ સાવકાપણાના ખ્યાલનો અભાવ બતાવે છે.

તેવોજ...થાક લાગ્યો—કદાચ અભિમન્યુએ તેની બાથમાંથી છૂટવાને પ્રયત્ન કર્યો હશે.

વર જેવું પેટ—સંસ્કૃતમાં તનિમાર્જિતોદરઃ છે. અહીં વરકોદર શબ્દનો અર્થ લીધો છે.

પ્રિયતમસુત—પ્રિય પુત્ર; અથવા પ્રિયતમ અર્જુન અને પુત્ર અભિમન્યુ. સંસ્કૃતમાં દયિતસુત છે અને દયિતના પણ આજ પ્રમાણે જે અર્થ થાય છે.

મુતહીણા—કારણ કે હાર પ્રમેલો અભિમન્યુ આત્મધાત કર્યા વિના રહેશે નહિ અને તેની પાછળ હું પણ તેમ કરીશજ એવી માન્યતાથી.

પુત્રને આ—આ પુત્રને. કારણ કે અભિમન્યુ દ્રૌપદીનો પોતાનો પુત્ર ન હતો.

તમારે તેની સાથે—વ્યાજેકિતમાં કહે છે.

બીજાનું બાણ—બાણને બીજે છેડે (પુંજે) સૈનિકા પોતાનું નામ લખતા. ત્રીજા અંકમાં તે સ્પષ્ટ થાય છે.

શૌંડીય—અકાષ.

તુરંગ—અશ્વ.

મધ્યમ પિતા—કવિ ભાસે ભીમનેજ વચ્ચે ભાષ ગણ્યો લાગે છે. “ મધ્યમ વ્યાયોગ ” માં પણ તે એમજ લખે છે:—
“મધ્યમોઽહં ક્ષિતેર્મૈત્ર બ્રાતૃણામપિ મધ્યમઃ” ૨૮

એક હાથે ધરી—આગળ ભીમસેન પુત્ર મુખે પોતાની પ્રશંસા સાંભળવા માટે અર્જુનને ધન્યવાદ આપી ગયોજ છે. અહીં પોતે પોતાની સ્તુતિ સાંભળે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે હજી એણે ગુપ્તવેશનો સ્ટ્રીટ ન કરવા જોઈતું ધૈર્ય રાખ્યું છે !

રૂદ્રનું બાણ—ગાંડીવ. અર્જુન જ્યારે વનવાસ સમયે ઈંદ્ર પાસે સ્વર્ગમાં જવા નીકળ્યો ત્યારે શિવે માર્ગમાં તેની પરીક્ષા કરી પ્રસન્ન થઈ ગાંડીવ ધનુષ આપ્યું હતું.

રૂદ્રનાં.... ભીમસેન આ—આટલું સ્પષ્ટ થવા છતાં પાછળથી

સંસ્કૃતમાં સળતે મુખે “ બૃહન્નલે, પ્રવિષ્ઠા ત્વમન્વ-
ન્તરમ્ । ” એમ બોલાવ્યું છે. મને એ ક્ષિપ્ત લાગવાથી
યોગ્ય ફેરફાર કર્યો છે.

દ્વાદશ વર્ષ પૂર્વ—ખરં જોતાં ત્રયોદશ જોઈએ.

ઉત્તરા વિષેની વાત—સંસ્કૃતમાં આ ભાગ ધણો અસ્પષ્ટ લાગે
છે. ગુજરાતીમાં જેમ તેમ સમજાવ્યું છે.

અંક ત્રીજો.

રમાપતિ—વિષ્ણુના અવતાર શ્રીકૃષ્ણ.

ધસ્યા શૂરા...ઝાલ્યો—ચારે લીટીમાં જાણી જોઈ ગજ સખ્દ
વાપર્યો છે.

મુજ મુત ગણુ—કવિ ભાસે બીજા કવિઓની પેઠે દુર્યોધનનો
ધણો કાળો ચિતાર આપ્યો નથી. (જુઓ ઉપોદ્ધાત.)

નહિજ કુલવિરોધે—કેવી દુર્યોધનની મહાનુભાવતા !

રિપુમુત...રિપુને—અહીં ‘ રિપુ ’ શબ્દની પુનરુક્તિથી વધારે મૂઠ
અર્થ સૂચવ્યો છે. સરખાવો:-

કાલે સવારે સતીએ જણ્યો, હજુ સુધી તો દુધથી બરેલો,

આલ્યો ઠરાવા સતી-ધર્મ ભંગ * * * *

(ઇદ્રજીત વધ કાવ્ય. સ્વ. દો. કૃ. પંડ્યા.)

ખરત—ખાડો.

પદ્ધતિ—પાયદળ.

અલાત શો—અલાતચક્ર (firebrand) જેવો. એક સળગતી વસ્તુને દોરીથી બાંધી ગોળ ફેરવતાં જે અગ્નિનું ચક્ર દેખાય છે તેનું નામ અલાતચક્ર. તેવીજ રીતે અભિમન્યુનો રથ એકજ હોવા છતાં તે એટલી ઝડપથી આખાં ક્ષેત્રમાં ફરી વળતો હતો કે તેના અનેક રથ છે એમ સર્વને લાગતું. ભાવાર્થ:—તેનો રથ ધણીજ વેગવાળો હતો.

ખોગીર—હારનેસ—જીન, વગેરે. અશ્વનો સરંગમ. (આપસ્કર)

છાકું ત્યાં તો—કવિ અહીં ભારે અતિશયોક્તિ વાપરે છે.

નીલાંખર—હળધારી ખળરામ.

પુ'ખે-પુકું છેડે.

ભારી પાસે અનુક્રમે—પહેલા અંકમાં દ્રોણાચાર્ય ' બીજાને પહેલું નમન થવું જોઈએ ' એમ દુર્યોધનને કહેછેજ.

પ્રકાશે...હશે—અહીં શકુનિ ફરિથી અર્જુનની મહત્તા કબૂલે છે. (જુઓ શ્લોક ૪૩)

છે માર્ગ...આલવામાં—કેવી આડકતરી રીતે અર્જુનની પ્રશંસા કરી છે !

હર્ષ હૃદયમાં—અંક અચાનક સમાપ્ત થતો લાગે છે !

ૐ શ્રી

મહા કવિ શ્રી ભાસ વિરચિત

મધ્યમ વ્યાયોગ

(એક અંકી નાટક)

(નાંદીને અતિ સૂત્રધાર પ્રવેશે છે.)

સૂત્રધાર—

(વસંતતિલકા)

જેણે હીલો અસુરનારી તણાં દુભાવ્યાં,
જે શ્યામ ચર્ણ અતિ નિર્મળ ખર્જ ભાસે;
ઉચો થતાં રવિ તણો પુલ જે બન્યો' તો
(તે) હીરે-જડચો હરિ તણો પદ સર્વ રક્ષો ! ૧

સમસ્ત પ્રેક્ષકજનોને એવી મારી વિજ્ઞાપના.....!

(એટલામાં નેપથ્યે શોર સંભળાય છે, તેથી) અરે ! પણ હું
એ વિજ્ઞાપના કરું છું ત્યાં આ શો શોર સંભળાય છે ?

(સાંભળવા પ્રયત્ન કરે છે.)

નેપથ્યે:—ઓ બાપરે ! આ વળી કોણ ? હો ! હો !

સુત્ર:—હાં સમજાયું.

(અનુષ્ટુભ)

કોલાહલ બતાવે છે, પીડાયે કોઈ પ્રાદાણ.
ભય મૂકી પીડે નક્કી કોઈ દુષ્કૃત દાનવ ! ૨

(પુનઃ સાંભળવા પ્રયત્ન કરે છે.)

નેપથ્યે:—ઓ ઓ બાપુ, આ કોણ છે ?

મુન્ર:—હં હં. હવે તો સ્પષ્ટ સમજાયું. (સાશ્વર્ય આંમળાથી બતાવતાં) આ અમિ જેવો રાક્ષસ—*મધ્યમ પાંડવનો અને યજ્ઞનાં કાષ્ટ જેવી ભયંકર હિડિમ્બાનો પુત્ર-મિત્યારાં નિર્દોષ બ્રહ્મણ્યજનોને ત્રાસ આપે છે. હરિ ! હરિ ! આ સ્ત્રીપુત્રથી વિંટળાયલા બ્રહ્મદેવની સ્થિતિ પણ અતિ કરુણાન્નક છે—

(વસંતતિલકા)

થાક્યા તરૂણ સુત સાથ, સ્ત્રી સાથ, એવા
આ દ્વિજ પૂંઠ લઈ રાક્ષસ આ દમ છે.
તે-વાછડાં સહિત, ગાય સહિત બાણે
નંદી ફર્યો થરથરે અતિ વાધ પંજે. ૩

(બોલતાં બોલતાં જાય છે.)

---

* અત્રે અને અન્ય સર્વ સ્થળે જ્યાં જ્યાં ‘ મધ્યમ પાંડવ ’ શબ્દો વપરાયા હોય, ત્યાં ત્યાં ‘ મધ્યમ કૌતેય ’ અર્થ સમજવો. ભીમસેન એ પાંડુ રાજાનો બીજો પુત્ર હતો કે ત્રીજો, તે વિષે કેટલાક સંસ્કૃત વેત્તાઓમાં હજુયે મતભેદ ચાલે છે. સામાન્ય રીતે ભીમસેન દ્વિતીય પાંડવ મનાય છે, એટલે એને ‘ મધ્યમ પાંડવ ’ તો નહિ, પરંતુ ‘ મધ્યમ કૌતેય ’ (એટલે કુંતીનો પુત્ર) કહી શકાય. પરંતુ કવિ ભાસ સર્વત્ર ભીમને મધ્યમ પાંડવ રૂપેજ આલેખે છે.

નાટ્ય પ્રારંભ

(ત્રણ પુત્ર તથા સ્ત્રીથી વિંટળાયેલા વૃદ્ધ કેશવદાસ પ્રવેશે છે. તેની પાછળ ઘટોત્કચ આવે છે.)

વૃદ્ધ કેશવદાસ:—(સભયાશ્ચર્ય) અરેરે ! આ તે કોણુ હશે ? જોનાં—

(વસંતતિલકા)

છે બાલ બાનુ કિરણો સમ કેશ છૂટા.

ને રક્ત નેત્ર હીસતાં બુકુટી ચઢ્યેથી.

છે મેઘ-વિજળી સમાનજ સૂત્ર કઠે.

બાણે હીસે પ્રલયતત્પર રૂદ્ર જેવો !

૪

પ્રથમ પુત્ર:—ઓ રે ! આ તે કોણુ ! જોનાં—

(માલિની)

રવિ શશિ સમ નેત્રો ! સ્થૂલ વિસ્તીર્ણુ છાતી !

શિર હીસતું સુનેરી ! રેશમી વસ્ત્ર પીળું !

શરીર વરણુ કાળો ! શ્વેત ને વદ્ધ હંધ્રા !

હીસતી નવ શશિની મેઘ છાઈ શી લેખા !

૫

દ્વિતીય પુત્ર:—ઓ ઓ રે ! આ તે કેવો દેખાય છે !

(માલિની)

હજી સમ અણીયાળું નાક, ને દંતશૂળો.
ચૂંક સમ જડ ગાહુ ! શ્યામ છે મેઘ જેવો.
ભય ભરી ઉભી મૂર્તિ અગ્નિની જ્વાળા બાણી
ત્રિપુરપુર-વિદારી શંભુના કોપ જેવી.

તૃતીય પુત્ર:—પિતાજી, આ કોણુ આપણને પીડે છે ?

(અનુબુદ્ધ)

વજ્ર જેવું પહાડોને, શ્યેન જેમ વિહંગને
સિંહ જેવો કુરંગોને—

(તેવો આ)

ખાવા આપણુ ધાય છે. ૭

બ્રાહ્મણી:—આર્યપુત્ર ! આપણને આ કોણુ સતાવે છે ?

ધૃતરાષ્ટ્ર:—ઓ બ્રાહ્મણ ! ઉભો રહે. ઉભો રહે. ક્યાં નાસીશ તું ?

(વસંતતિલકા)

જોતાં મને વિષ્ણુસતું તુજ ધૈર્ય સર્વ.
તો પત્ની પુત્ર તાણું રક્ષણ શું કરે તું ?
દેખી ગરૂડ રૂપ નાગણી નાગ બને.
નાસી જતાં, ત્યમ ધસી દ્વિજ ક્યાં જશે તું ? ૮

કૃષ્ણ:—પ્રિયે, નિર્ભય થાઓ ! પુત્ર, બ્હીશો નહિ. કારણ કે આતું
બોલતું તો કાંઈ વિચારવાળું જણાય છે.

(સૌ ઉભા રહે છે)

ધોટા:—(સ્વગત) અરેરે ! આ પણ દુઃખજ છે—

(ઉપજાતિ)

જાણું છું, સર્વત્ર અને સદાય
દ્વિજો ખરે આ જગમાં પૂજાય.
અકાર્ય છે આ તદ્દપિ કરું છું
માતાની આસાથી ત્યજી શકા.

૬

(બ્રાહ્મણો પ્રતિ જોઈ રહે છે)

વૃદ્ધ:—(સ્ત્રી તરફ ફરીને) પ્રિયે, કેમ હવે યાદ આવે છે કે ?
ભગવાન જલકિલ્બ મુનિયે કહ્યું હતું તે ?—કે આ અસ્પૃશ્યમાં
રાક્ષસોનો વાસ છે તેથી એમાંથી પસાર થતાં અત્યંત સાવ-
ચેતી રાખવી...હવે જોયું ને ? આ ભય તેમાંથીજ ઉત્પન્ન
થયું છે. (કપાળે હાથ દે છે.)

બ્રાહ્મણી:—કેમ ? પણ એટલામાં આપ ઉદાસીન થઈ ગયા ?

વૃદ્ધ:—ત્યારે હું હતભાગી શું કરું ?

બ્રાહ્મણી:—આપણે જૂમ પાડીને કોઈને બોલાવીએ.....

પ્રથમ:—માતૃશ્રી, અહીં તે કોને બોલાવીએ ?

(વંશસ્થ)

આ શૂન્ય ને ગાઢ તિમિર જેવડા
મહા પહાડોથી વિંટાયેલે વને
અરે અસંખ્ય પશુ પક્ષિ એકલાં.
મનસ્વીઓનાં તપને ઉચિત એ.

૧૦

વૃદ્ધ:—પ્રિયે, ખ્હીશો નહિ. નિર્ભય થાઓ. ' મનસ્વીઓનાં તપને ઉચિત ' આ વન છે એટલું સાંભળતાંજ મારો ભય જતો રહ્યો છે. મને લાગે છે કે આટલામાંજ પાંડવોનો આશ્રમ હોવો જોઈએ. અને—

(વસંતતિલકા)

છે શસ્ત્રસજ્જ શરણાગત રક્ષવાને
એ દીનવત્સલ અને ધૃતિવાન યોદ્ધા.
(વળી) છે તે સમર્થજ લયંકર કર્મવાળા
આવા રિપુ કુટિલને ઠીક દંડ દેવા.

૧૧

પ્રથમ:—પરંતુ પિતાજી, પાંડવો ત્યાં ન હશે.

વૃદ્ધ:—કેમ પુત્ર, તે તું ક્યાંથી જાણે ?

પ્રથમ:—તેમના આશ્રમમાંથી આવતા એક પ્રાણીએ મને કહ્યું કે મહર્ષિ ધૌમ્યને આશ્રમે શતકુલ નામનો યજ્ઞ જોવા તેઓ ગયા છે.....

વૃદ્ધ:—(નિરાશાથી) હાય ! ત્યારે તો આપણું આવીજ બન્યું !

પ્રથમ:—પરંતુ પિતાજી, બધા ત્યાં ગયા નથી. આશ્રમના પરિપાલન માટે મધ્યમ પાંડવને રાખવામાં આવ્યો છે.

વૃદ્ધ:—હેં ? એમ છે તો સર્વ પાંડવો આપણી પાસેજ સમજવા.

પ્રથમ:—પરંતુ એ મધ્યમ પાંડવ પણ આ સમયે તો વ્યાયામ અર્થે દૂર ગયેલ હશે.

વૃદ્ધ:—અરેરે ! ત્યારે તો નિરાશાજ છે.....હશે. પુત્ર હું
એનેજ વિનવું છું.

પ્રથમ:—એ વ્યર્થ પરિશ્રમ શા માટે લેો છો ?

વૃદ્ધ:—એ વિનંતિ વ્યર્થ જશે એ તો ખરું. પરંતુ જોઈએ તો
ખરા.....(ઘટોત્કચ તરફ ફરી, તેને ઉદ્દેશી) અરે,
ઓ દાનવ, હવે તો અમારો છુટકો કરશે કે નહિ ?

ઘટો:—છુટકારો થાય, એક શરતે.

વૃદ્ધ:—શી શરતે ?

ઘટો:—મારે પૂજ્ય માતા છે. તેણે મને આજ્ઞા કરી છે કે મારા
ઉપવાસના પારણા માટે આ વન પ્રદેશમાંથી કોઈ મનુષ્યને
શોધી લાવ. તદનુસાર મેં તમને પકડ્યા છે, હવે—

(અનુબુબ)

ઈચ્છે જો મોક્ષ તારો ને સદ્ગુણી પુત્ર પત્નીનો
વિચારી જોર બનેનું લોગ દે એક પુત્રનો. ૧૨

વૃદ્ધ:—અરે, ઓ અધમ રાક્ષસ !

(અનુબુબ)

અરે આ શું વહે પાપી ? કયમ તજું પુત્ર સદ્ગુણી ?

ફૂરને લોગ આપીને વૃદ્ધ કયાં પામું શાંતિ હું ? ૧૩

ઘટો:— પ્રાર્થનાથી ન માને જો પુત્ર દેવા, ભૂદેવ ઓ !

આ ક્ષણે નાશ થાશે હોં, તારો-તારા કુટુંબનો. ૧૪

વૃદ્ધ:—(વિચારતે અતે નિશ્ચય કરી) મારો તો આ નિશ્ચય છે—

(અનુકુળ)

કૃતકૃત્ય થયો હું છું. ભોગ મારે નથી ઉણા.

રક્ષસાત્તિ મહી હોમું દેહ આ પુત્રને સટે. ૧૫

આશ્વણી:—આર્યપુત્ર ! એવું બોલશે મા. પતિવ્રતાનો ધર્મ પતિ-
માંજ સમાય છે. તો નિષ્કળ જેવા થએલા આ મારા શરીરથી
આપની તથા મારા કુલની રક્ષા થાય એમ હું ઇચ્છું છું.

ઘટો:—મારી માતાને સ્ત્રી મનુષ્ય જોઈતું નથી.

વૃદ્ધ:—ત્યારે હુંજ તારી સાથે આવીશ.

ઘટો:—(હસતાં) હાસ્તો ! તું તો ખર્ચ પાન કહેવાય. દૂર જ દૂર.

પ્રથમ:—(આગળ આવી) પિતાજી, મારે કાંઈક કહેવું છે.

વૃદ્ધ:—શું છે બેટા ?

પ્રથમ—

(અનુકુળ)

સમર્પી પ્રાણને મારા વડીલો ઇચ્છું રક્ષવા.

કુળ રક્ષાર્થ તો તાવ મોકલવો મુજને ઘટે. ૧૬

મધ્યમ }
વા } :—વડીલ બંધુ, એમ ન બોલો. કારણ કે,
દ્વિતીય }

(અનુકુળ)

“જ્યેષ્ઠઃ શ્રેષ્ઠઃ કુલે લોકે” પ્રિય એ વળી પિતૃને.

ભાઈનો ધર્મ જોતાં તો અહીં મૃત્યુ મને ઘટે. ૧૭

તૃતીય:—(પ્રથમને) મોટાભાઈ, એમ કહેશે નહિ. કારણ કે,

(અનુબુદ્ધ)

ગણે છે બ્રહ્મવાદીઓ જ્યેષ્ઠ બંધુ પિતા સમો.

ઘટે છે મુજને તેથી ગુરૂ-રક્ષાનું કાર્ય આ. ૧૮

પ્રથમ:—પરંતુ ભાઈ, એ તો અયોગ્ય થાય; કારણ કે,

(અનુબુદ્ધ)

પિતાને હોય આપત્તિ, ભાર તે જ્યેષ્ઠ પુત્રને;

જવાનું આજ છે મારે ગુરૂના પ્રાણ રક્ષવા. ૧૯

વૃદ્ધ:—મોટા, તે તું તો મને સોયી વહાલો. તને હું કેમ છોડી શકું ?

બ્રાહ્મણી:—જેમ આપને મોટા વહાલો છે, તેમ મને નાનો છે.

મધ્યમ:—ત્યારે માઆપને અપ્રિય એવો હું કોને પ્રિય હજી ?

ઘટો:—(મધ્યમ પાસે જઈ) તું મને પ્રિય થઈશ. ચાલ તું મારી સાથે.

મધ્યમ:—

(અનુબુદ્ધ)

ધન્ય છે હા મને ! રક્ષું મારે લોગે ગુરૂજનો.

બંધુના સ્નેહથી બાંધે કાળ શું સ્નેહ કોણુ હ્યાં ? ૨૦

ઘટો:—(સ્વગત) અહા ! આ બ્રાહ્મણપુત્રની પિતૃભક્તિ તો ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે.

મધ્યમ:—પિતાજી, નમન કરું છું.

વૃદ્ધ:—આમ આવ. આમ આવ. મોટા,

(અનુબુદ્ધ)

પ્રાણ તારા વટાવીને રહે, બાપુ, તું આ મને !
દુર્લભ અકૃતાર્થીના પ્રદાલોક મળે તને ! ૨૧

મધ્યમ:—અનુગ્રહ થયો ... માનુશી, વંદન કરું છું.

પ્રાણાણી:—જીવતો રહે બેટા.

મધ્યમ:—અનુગ્રહ થયો.....વડીલ બાઈ નમસ્કાર કરું છું.

પ્રથમ:—આવ. બાઈ આવ.

(અનુબુદ્ધ)

લેટ લેટ લક્ષ્મી ગાઢ; સદ્ગુણો લેટતા તને;
લેટશે કીર્તિ તારી, આ સૃષ્ટિને, આ સુકાર્યથી. ૨૨

મધ્યમ:—અત્યુપકાર થયો બાઈ.

તૃતીય:—(મધ્યમની પાસે આવી) વડીલ બાઈ, નમું છું.

મધ્યમ:—સુખી થાઓ.

તૃતીય:—બહુ અનુગ્રહ થયો.

મધ્યમ:—(ધટોલક્ય પાસે જઈ) ઓ મહાપુરુષ, મારે કંઈક
કહેવું છે.

ધટો:—બોલી દે. બોલી દે, એકદમ.

મધ્યમ:—ખુણે દૂર અરણ્યની વચમાં પેલું જલાશય જેવું દેખાય
છે. મારે કર્મે હવે પરલોક તો લખાયલોજ છે તો મૃત્યુ
સમયે હું જરા ત્યાં જઈ મારી તૃષ્ણ મટાડું ?

ધટો:—છોકરા, તારો ધર્મ ચૂકીશ નહિ. જા, મારી માતાના ભોજનની
વેળા વીતી જાય છે. માટે વહેલો આવજો.

મધ્યમ:—હીક.....પિતાજી જાઉં છું. (જાય છે.)

વૃદ્ધ:—(માથે હાથ દબાવતાં) હાય ! હાય ! કુંડાઇ મુઆ !
અરેરે !.....હાય !.....

(અનુબુદ્ધ)

ત્રિશૃંગી ગિરિના જેવો વંશ મારો હું માનતો.

મધ્ય શૃંગ તુટ્યું ! હાય ! મન મારું બળી જતું ! ૨૩

ઓ મારા તરણુ પુત્ર.....શું તું ગયોજ ?

(ઉપગતિ)

તરણુતાને રૂપ યોગ્ય તું છે.

ધર્મિષ્ઠ છે અધ્યયને ચ ધ્યાની.

હા ! પામશે નાશજ દૈત્યથી તું

હસ્તી શૂળે પુષ્પિત વૃક્ષ જેમ.

૨૪

ધટો:—આ બ્રહ્મપુત્રને તો બહુ વાર લાગી હોં ! અને માતૃશ્રીનો

ભોજન કાળ તો વ્યતીત થઈ જાય છે. હવે કરવું શું ?...

...હાં સુઝ્યું. (વૃદ્ધને) ઓ બ્રાહ્મણ, તારા પુત્રને બોલાવ.

વૃદ્ધ:—અરેરે ! રાક્ષસને પણ ન છાજે એવાં તારાં નિર્દય વચનો
મારા હૃદયને વિધી નાંખે છે.

ધટો:—(સ્વગત) આહ ! એ તો ગુસ્સે થાય છે. (પ્રકાશ) સાંત

થાઓ. મહાશય ! એ તો મારો પ્રકૃતિદોષજ છે.....

હીક, તો હવે આપના પુત્રનું નામ શું ?

પૂદ્ધ:—તે પણ તું મારી પાસેથી જાણી શકશે નહિ.

ધટો:—સંભવિતજ છે.....(પ્રથમને) ઓ બ્રાહ્મણકુમાર, તારા બાઈનું નામ શું ?

પ્રથમ:—તપસ્વી મધ્યમ.

ધટો:—‘ મધ્યમ ’ એ નામ તો એને થોડાજ છે. હુંજ એને બોલાવીશ. (સાદ કાઢી) ઓ મધ્યમ ! ઓ મધ્યમ ! જટ આવ.

(એનો પહાડી કંક સાંભળી, પાસેજ બમતો બીમસેન ત્યાં આવી પહોંચે છે.)

લીમ:—(સ્વગત) અરે, એ કેનો સ્વર હશે ?

(ઉપજાતિ)

આ ઘોર ને પક્ષિ-રવે ભરેલું

અરણ્ય ગાડું તરૂંથી ગુંથેલું.

એવે વને શો સ્વર કારમો આ ?

ધનંજય શો સ્વર ગાજતો આ.

૨૫

ધટો:—અરે ! બ્રાહ્મણકુમારને તો બહુ વાર લાગી. અને માતાનો આહાર-કાળ વીતી જાય છે. હવે શું કરું ?.....લાવ મોટેથી ખૂમ પાડી જોઈ. (મોટેથી) ઓ મધ્યમ ! મધ્યમ ! દોડ. દોડ.

લીમ:—અરે ! આ વનાંતરે કોણ મારા વ્યાયામ કાર્યમાં વિધ

નાંખે છે ! અને ' મધ્યમ મધ્યમ ' કહી મને ખૂમ પાડે છે ! હશે. લાવ જોઈ તો ખરો.....(પૂઠ ફરવતાં ઘટોલ્યને જોઈ) અહા, આ તો કોઈ દર્શનીય વ્યક્તિ દેખાય છે. એનાં—

(સંઘરા)

હંદ્રા ને વક્ત્ર મોટાં ભયકર દીસતાં કેસરી ઘોર જેવાં. નેત્રો છે દૈત્ય જેવાં મધુ સમ રૂધિરાં. ગર્જતા ઘોર કંઠ. નાસા છે રથેન જેવી, પિંગલ જુકુટીઓ, કેશ છે ગાઢ લાંબા દાઢી જાણે લગાડી દ્વિરુપતિ તાણી. છાતિ છે મુવિશાળ—૨૬

વળી—

આલે ભાસે મુશોભી કરિવર સરીખો વજ્રની કેડ ધારી; બાહુ લાંબા, ભરાઉ, વીર અતિ વિપુલ; રકંધ માંસે ભરેલા. સીમા ભારી જણાયે અસુરખલ તાણી—સત્ય છે એજ કાંકે સાચે કેા રાક્ષસીનો સુત નકી દીસતો પુત્ર શૂરા પિતાનો.—૨૭

ધટો:—હજી કેટલી વાર ? માતૃશ્રીનો ભોજન કાળ તો આ વહી જાય છે.....હવે તે શું કરે ? .....હજી વધારે મોટેથી ખૂમ પાડી જોઈ.....ઓ મધ્યમ ! દોડ, ત્વરાથી દોડતો આવ.

લીમ:—(પ્રગટ થઈ) અરે આ આવ્યો છુને.

ધટો:—(ભીમને જોઈ ઝાંખો પડી જઈ) આ કંઈ તે આદ્યજુમાર નહિ. (સ્વગત) પરંતુ આ પુરૂષ પશુ અવલોકનીય છે. કારણ કે એનું—

(વસંતતિથકા)

છે રૂપ સિંહ સમ, તાડ સમાન બાહુ
આકર્ષતો હૃદયને સુખ સ્નેહી જેમ.

ત્યારે, શું એ—

વિષ્ણુ હશે કમલ પુષ્પ સમાન નેત્રો,
આછી કટી, ગરૂડ રંગી પ્રકાશ વાળા ? ૨૮

(બીજી બાબુ ફરીને) ઓ મધ્યમ ! હું તો તને બોલાવું છું.

લીમ:—અને તેથીસ્તો હું મધ્યમ આળો છું.

ધટો:—શું ત્યારે આપ પણ મધ્યમ છો ?

લીમ:—નહિ ત્યારે ? જો સાંભળ

(અનુષ્ટુબ્)

† મધ્યમ હું † અવધ્યોનો ‡ મધ્યમ અભિમાનીનો.

મધ્યમ પૃથ્વીનો એ હું. ભાઈ, મધ્યમ ભાઈમાં. ૨૯

ધટો:—હશે. પછી ?

લીમ:—તે ઉપરાંત,

(અનુષ્ટુબ્)

મધ્યમ પંચભૂતોમાં, મધ્યમ પાર્થિવો વિષે,

મધ્યમ લોકમાં એ હું; સર્વ કાર્યેય મધ્યમ. ૩૦

---

† મધ્યમ=કટી, જે શરીરનો ટેકો છે.

‡ અવધ્યો=આકાશો.

§ મધ્યમ=મધ્ય+મ=કટીને માણી નાંખનાર=હરાવનાર.

વૃદ્ધ:—(ભીમને જોઈ સ્વગત)

(અનુબુદ્ધ)

કહેતાં 'મધ્યમ' આવ્યો સ્થાયે કૌંતેય મધ્યમ.

મૃત્યુ ગર્વ ધરી ઉઠ્યો, રક્ષવા અત્ર આપણુ. ૩૧

(એટલામાં દ્વિતીય પુત્ર આવી પહોંચે છે.)

મધ્યમ:—(સ્વગત)

(અનુબુદ્ધ)

દીધું મેં આત્મનું પાણી, આચમન લેઈ તે સરે.

પક્ષપત્રે પડ્યા જેવું ઉજળું, મોંધું તે જગે. ૩૨

(ધટોત્કચની પાસે જઈ) ઓ મહાકાય ! લ્યો આ હું આવ્યો.

ધટો:—હા. હવે તું ખરેખર આવ્યો: ચાલ મારી સાથે.

(જવા માંડે છે)

વૃદ્ધ:—(ભીમની પાસે જઈ) ઓ મધ્યમ ! આ બ્રાહ્મણ કુળનો

નાશ થાય છે. રક્ષણ કરો. રક્ષણ કરો.

ભીમ:—બહીશો નહિ. બહીશો નહિ. હું મધ્યમ આપને ચરણે છું.

(વૃદ્ધને નમન કરે છે.)

વૃદ્ધ:—ત્રાયુ પેઠે દીર્ઘાયુ થાઓ.

ભીમ:—અનુબદ્ધ થયો...આર્ય, આપને શાનો ભય છે ?

વૃદ્ધ:—સાંભળો. કુરરાજ યુધિષ્ઠિર પહેલાં જ્યાં વસ્યા હતા, તે કુરના

જંગલ* પ્રદેશમાં અવેલા યૂપઆમમાં વસતો હું એક બ્રાહ્મણ છું.

---

*જંગલ=એક જાતનો પ્રદેશ.

માર્ગ નામ કેશવદાસ. ગ્રામ માઠરનું અને હું કલ્પશાખાનો
અધ્યક્ષ છું. ઉત્તર દિશામાં ઉદ્યાનમાં આમમાં કૌશિક ગ્રામના
યજ્ઞપતિ નામે મારા મામા વસે છે. અને હું તેના પુત્રના
ઉપનયન સંસ્કારમાં ભાગ લેવા માટે સહિત નીકળી પડ્યો છું.

ભીમ:—આપનો માર્ગ નિર્વિઘ્ન થાઓ.....પછી ?

વૃદ્ધ:—ત્યાર પછી મને અને મારા કુટુંબને

(માલિની)

સગલ ધન સમા આ શામળા અંગવાળો

સુકમળ તણી પાંખો—પત્ર શાં નેત્રવાળો

મૃગપતિ સમ ચાલે, રાક્ષસી દાઢવાળો

લય ત્યજી તવ સામે છે ઉઠ્યો મારવાને. ૩૩

ભીમ:—એમકે ? ત્યારે તો આજુજ આ બ્રાહ્મણના માર્ગમાં વિઘ્ન
નાંખ્યું છે !.....કદ નહિ. હું એને અટકાવીશ.....(ઘટો-
લયને) અહ્યા પુરપ ! ઉભો રહે, ઉભો.

ઘટો:—આ ઉભો છું. (ઉભો રહે છે.)

ભીમ:—શા માટે આ બ્રાહ્મણને દુઃખ દે છે ?

(અનુષ્ટુભ)

નક્ષત્રો પુત્ર છે જેના, પત્ની સુચંદ્રિકા વળી.

બન્યો તું રાહુના જેવો વૃદ્ધ આ વિપ્રચંદ્રને. ૩૪

ઘટો:—‘ રાહુના જેવો ’ શું ? ‘ રાહુ જાતેજ ’ કહોને !

ભીમ:—આહ, જો—

(અનુબુદ્ધ)

પુત્ર પત્ની તણી ચિંતા વૃદ્ધતાની અશક્તતા;
શુદ્ધ એ ક્ષમ્ય છે એના....મૂકી દે દિવ શ્રેષ્ઠને. ૩૫

ધટો:—(સર્વ) હું તો કાંઈ મૂકતો નથી.

લીમ:—(સ્વગત) અરે, આ તે કોનો પુત્ર હશે ?

(અનુબુદ્ધ)

ભાઈઓ સર્વ મારાના આશુ ચોર્યાં ગુણો દીસે;
બાલ ઉન્માદ જોતાં આ, સ્મરે છે અભિમન્યુનો. ૩૬

(પ્રકાશ) ઓ બલા માણસ, મૂકી દે એને.

ધટો:—તારે કલ્પે એને છોડીશ નહિ; એટલુંજ નહિ પણ,

(અનુબુદ્ધ)

પિતા મારા અહીં આવી સ્નેહથી છોડવા કહે,
તોય ના મૂકું આને હું; શ્રદ્ધો છે માતૃ શાસને. ૩૭

લીમ:—શું ? માતૃશાસનથી ? એમ ?.....(સ્વગત) આ છોકરો
તો ગુરજનોની બહુ શુશ્રુષા કરતો જણાય છે ! ખરેખર,

(અનુબુદ્ધ)

માતા તો છે મનુષ્યોનું દેવતાનુંય દેવત.
માતાની પાળતાં આજ્ઞા પામ્યા આવી દશા અમે. ૩૮

(પ્રકાશ) ઓ પુરુષ, મારે તને કાંઈ પૂછવું છે.

ધટો:—બોલો જલદી શું છે ?

ભીમ:—તારી માતાનું નામ શું ?

ધરો:—હિડિમ્બા નામની રાક્ષસી, જે

(અનુષ્ટુબ્)

કુરુના કુળના દીવા મહાત્મા પાંડુપુત્રને

વરીસૌભાગ્યને પામી—ચંદ્રની ચંદ્રિકાસમી. ૩૯

ભીમ:—(આત્મગત) એએ-એમ ! હિડિમ્બાનો આ પુત્ર છે !.....
ત્યારે તો એનો ગર્વ ઉચિતજ છે.

(અનુષ્ટુબ્)

રૂપ, શક્તિ અને સત્ત્વે પિતા જેવો દીસે પૂરો !

પરંતુ કૂરતા કયાંથી પ્રજા પ્રત્યે ભરી દીલે ! ૪૦

(પ્રકાશ) અરે બાઈ એને છોડી દે.

ધરો:—છોડવાની આશા રાખશો નહિ.

ભીમ:—(વૃદ્ધને) ત્યારે તો ઓ આહ્વાણ શ્રેષ્ઠ, તમારા પુત્રને બોલાવી
લ્યો. હું એની પાછળ જઈશ.

મધ્યમ:—ના ના, આપ ન જાઓ,; કારણ કે—

(અનુષ્ટુબ્)

ત્યજ્યા છે પ્રાણ મારા મેં વડીલો માટ કચારના.

સુવા-રૂપ-શુભોવાળા સુખે આપ વસો જગે. ૪૧

ભીમ:—આહ્વાણકુમાર, એમ બોલશો મા. હું ક્ષત્રિય કુળમાં ઉત્પન્ન
થયેલ છું. આહ્વાણો મારે પૂજ્ય છે. એથીજ મારા શરીરનું

મૂલ્ય આપીને વ્રાહ્મણ શરીર રક્ષવા ઇચ્છું છું.

ધટો:—(સ્વગત) હું અ ? આ તો ક્ષત્રિય છે ! તેથીજ આટલો અહં-કાર રાખે છે.....કંઈ નહિ. હું એનેજ પકડીને લઈ જઈશ.
(પ્રકાશ) કેમ આને કોણે અટકાવ્યો ?

લીમ:—મેં

ધટો:—શું તેં ?

લીમ:—ત્યારે ખીજ કોણે ?

ધટો:—ત્યારે એને બદલે તુંજ આવી જા.

લીમ:—આ તૈયાર છું.....પરંતુ હું અતિ બળવાનને અનુસરતો નથી. માટે તારામાં શક્તિ હોય તો મને બળાહારે લઈ જા.

ધટો:—(બાર દઈ) ત્યારે તું મને ઓળખે છે કે ?

લીમ:—મારોજ પુત્ર—એટલું ઓળખું છું.

ધટો:—શું કહ્યું ? શું ?...હું તારો પુત્ર ?

લીમ:—(સ્વગત) એ કેવો ક્રોધાયમાન થઈ જાય છે ! (પ્રકાશ)
શાંત થા. બાઈ, શાંત થા. સર્વ પ્રજા ક્ષત્રિયોની સંતતિજ
કહેવાય છે; માટેજ મેં એમ કહ્યું.

ધટો:—હવે કેવું ભયભીતનું આયુષ્ય મહણ કર્યું તેં !

લીમ:— (ઉપભતિ)

સાચે કહું—હું ભયને ન જાણું;
એ પાઠ લેવા તવ પાસ ઇચ્છું.
રે ખાલ એનું રૂપ હોય કેવું ?
ગુણાગુણો ભોઈ કરીશ થોગ્ય.

૪૨

ધટો:—આવ ત્યારે તને 'ભય'ના દર્શન કરાવું. ચાલ પકડ આયુધ.

ભીમ:—આયુધ ?.....તે તો લીધેલુંજ છેને ?

ધટો:—કેવી રીતે ?

ભીમ:— (અનુબુદ્ધ)

કાંચન સ્તંભ જેવો ને દુશ્મનોનો વિદારક

બાહુ દક્ષિણ આ મારે યોગ્ય શું શસ્ત્ર છે નહિ ? ૪૩

ધટો:—એવું તો માત્ર મારા પિતા ભીમસેનને મારેજ સત્યજ
હોઈ શકે ?

ભીમ:—ત્યારે એ ભીમ નામનો કોણ છે ?

(અનુબુદ્ધ)

વિશ્વકર્તા, પ્રભુ, શંભુ, ઇંદ્ર, રુદ્ર અને યમ.

બાલ કોના સમો એમાં પિતા તારો હશે ખરે ? ૪૪

ધટો:—સર્વના સમો.

ભીમ:—છટ જુહું બોલે છે તું.

ધટો:—(સંકોષ) શું કશું ? હું જુહું બોલું છું ?...એમ ? શું
તું મારા વડીલને ગાળ દે છે ? તેમને બદનામ કરે છે ? ...
ઉમો રહે તો આ મોઢું ઝાડજ ઉપાડીને મારું છું. (ઝાડ
ઉપાડીને ભીમસેન પર ફેંકે છે. પણ તેના પર અસર થતી નથી.
તે જોઈ સ્વગત) ત્યારે શું આનાથી પણ મારવું શક્ય નથી ?
... હવે શું કરવું ?...હાં મને સુઝયું પેલા પર્વતનું શિખર
ઉખેડીનેજ ઠોકું છું. (તેમ કરતાં, પ્રકાશ)

(અનુબુદ્ધ)

શૈલકૂટ છૂટચે માફે પ્રાણ નક્કી જશે તવ....

ભીમ:-કોધમાંયે કદિ વાઘ ગળે છંછેડવો નહિ. ૪૫

ધટો:- (શૈલકૂટનો ધા નિષ્કળ જતો જોઇ સ્વગત) અરે આનાથી
પણ મારી શકાયું નહિ! હવે શું કરું?.....હાં, યાદ આવ્યું.
(પ્રકાશ)

(અનુબુદ્ધ)

પૌત્ર છું દેવ વાયુનો. પુત્ર છું ભીમસેનનો.

આવી જા. કોણ છે સામો કુસ્તીમાં ભીમપુત્રની? ૪૬
(આગળ ધસે છે.)

ભીમ:-આ તત્પર છું. આવી જા.

(એમ કહી બંને યુદ્ધ કરે છે)

ધટો:- (યુદ્ધમાં ભીમસેનને બાંધીને) ઓ માનવી!

(માલિની)

બલધર મુજ બાહુ-બંધને કેમ છોડી

થઈ જઈશ છૂટો તું-હસ્તિ જે શબ્દામાં? ૪૭

ભીમ:- (સ્વગત) હેં? આણે મને બાંધ્યોયે ખરો!.....ઓ સુયો-
ધન, શત્રુ-પક્ષ બળવાન થાય છે. સંભાળજે ... .. (પ્રકાશ)
ઓ પુરૂષ! જોજે હં.

ધટો:-હું તો જોતોજ છું.

ભીમ:- (આગકો મારી બંધ તોડી)

(માલિની-અર્ધ)

ત્યજ ત્યજ અભિમાન. શૌર્ય તારૂં હીકું મેં !

કદી નહિ શ્રમ પામું ખેલતાં બાહુ-યુદ્ધ. ૪૭

ધટો:—(સાશ્વર્ય સ્વગત) કેમ ? ત્યારે શું આ પણ નીજ્જળ ગયું ?
.....હવે શું કરવું ?.....હં. હીક.....માતૃકૃપાથી પ્રાપ્ત
થએલો મારી પાસે માયા-પાશ છે. તે વડે એને બાંધીને લઇ
જઇશ.....પરંતુ જલ ક્યાં ?...ઓ ગિરિરાજ ! પાણી આપ.
.....હં. પડયું ખરું પાણી !.....(તે જલનું આચ્ચમન
લઇ મંત્ર બોલી) ઓ માનવી !

(અનુદુભ)

માયા-પાશે પડેલો તું નહિ છૂટો થઇ શકે.

દીપશે દામણે-બાંધ્યો ઈંદ્રના વાવટા સમો. ૪૮

(માયા-પાશથી બાંધે છે.)

બીમ:—(પોતાને માયાપાશથી બધાયલો જોઈ, સ્વગત) શું ?...
મને માયાથી બાંધ્યો પણ ખરો !.....હવે મારે શો ઉપાય
કરવો ?...(પ્રકાશ) હં. મહેશ્વરનાં વરદાનથી મળેલો માયા
પાશ મોક્ષનો મંત્ર મારી પાસે છે. તે હું જાપીશ...પરંતુ
પાણી ક્યાં ?.....અરે ઓ બ્રાહ્મણકુમાર ! કમંડલુમાંથી
પાણી આપ તો.

મધ્યમ:—આ રહ્યું પાણી.

(પાણી આપે છે. તે લઇ બીમસેન આચ્ચ-
મન કરી મંત્ર જાપી માયાપાશને તોડે છે.)

ધટો:—(સાશ્વર્ય સ્વગત) અરે ! પાશ પણ પડ્યો !...હવે તો હું હાર્યો. હવે શું કરવું ? .....(પ્રકાશ) ઓ મહા પુરૂષ ! તારી પ્રથમની શરત યાદ કર.

ભીમ:—(સ્વગત) હવે આવ્યો ઠેકાણે. (પ્રકાશ) શરત કે ? હા. મને સ્મરણ છે તે. ચાલ, આગળ ચાલવા માંડ.

(બંને ચાલવા માંડે છે.)

વૃદ્ધ:—(ભીમસેનને જતો જોઈ) પુત્રો ! હવે શું કરવું ?...આ મકોદર તો જાય છે—

(વસંતનિક્ષકા)

સામર્થ્યવાન ગુણુ-વીર્ય અથાગવાળા,
અગ્નિની ઝાળ સમ દાનવને હરાવી,
ખિંદુ ધ્રુજાવી તન વૃદ્ધિ તણાં વિખેરી
નંદી પળે, ત્યમ મકોદર જાય છે આ. ૪૬

ધટો:—(ભીમસેનને) અરે માનવી ! તું અહીંજ ઉભો રહે. માતૃશ્રીને હું તારૂં આગમન નિવેદન કરું છું.

ભીમ:—ડીક જા.

(ધટોત્કચ જવા માંડે છે. એટલામાં હિડિમ્બા ત્યાંજ આવે છે.)

ધટો:—(હિડિમ્બા પાસે જઈ) માતૃશ્રી, હું ધટોત્કચ નમન કરું છું. આપની ધણા દિવસની અભિલાષા પ્રમાણે હું આપના આહાર માટે મનુષ્ય લાવ્યો છું.

હિડિ:—ચિરંજીવ પુત્ર, કેવો મનુષ્ય આવ્યો છે ?

ધટો:—ભગવતિ, તે નામેજ મનુષ્ય છે. શૌર્ય જોતાં નહિ.

હિડિ:—શું તે બ્રાહ્મણ છે ?

ધટો:—બ્રાહ્મણ નહિ.

હિડિ:—ત્યારે તે વૃદ્ધ છે શું ?

ધટો:—વૃદ્ધ પણ નહિ.

હિડિ:—શું ત્યારે તે બાલક છે ?

ધટો:—બાલક પણ નથી.

હિડિ:—એમ છે તો જોવા દે મને. (પાછું ફરતાંજ ત્યાં ભીમ-
સેનને જોઇ) શું તેં આ મનુષ્યને આપ્યા છે ?

ધટો:—હા. કેમ ?...એ કોણ છે ?

હિડિ:—ગાંડા, એ તો સ્વયં દૈવત છે.

ધટો:—હૈં ? કોતું દૈવત ?

હિડિ:—તાંડે અને માંડે.

ધટો:—તે કેવી રીતે ?

હિડિ:—તે આ પ્રમાણે. (ભીમસેન પાસે જઇ તેને નમન કરતાં)
જય જય, આર્યપુત્ર.

ભીમ:—(જોઇને) આ વળા શું ? અપે દેવિ હિડિબ્યા !

(અનુબુદ્ધ)

શુભાવી રાજ્યને સર્વે ભમંતા ગાઢ જંગલે
અમારો નષ્ટ કીધો તેં દેવિ ! સંતાપ રહેમથી. ૫૦
પરંતુ હિડિબ્યે, આમ કેમ કર્યું ?

હિડિ:—(કાનમાં) એ તો આમનું આમજ.*

ભીમ:—(સહર્ષ) જાતિએ તું રાક્ષસી છે. આચારમાં તેવી નહિ.

હિડિ:—(ધટોત્કચને) પુત્ર તારા પિતાને નમન કર.

ધટો:—(નમન કરતાં) પિતાજી, ધાર્તરાષ્ટ્ર રૂપી અરણ્યમાં દવા-
મિ જેવો હું ધટોત્કચ આપને પ્રણામ કરું છું. પુત્રનો ઉદ્દમાત
ક્ષમા કરશો.

ભીમ:—આવ. આવ. પુત્ર, અજ્ઞાનમાં ઉદ્દમાત પણ રમ્ય લાગે
છે. (તેને આલિંગતાં) તારા પિતાનું હૃદય પણ ધાર્તરાષ્ટ્ર
રૂપી અરણ્યમાં દવામિ જેવો પુત્ર ઇચ્છે છે. પુત્ર અતિ બળ-
વાન અને પરાક્રમી થજે.

ધટો:—અનુગ્રહ થયો, પિતાજી.

વૃદ્ધ:—(સાશ્વર્ય) ત્યારે શું આ ભીમસેનનો પુત્ર છે ?

ભીમ:—પુત્ર, આ ભગવાન કેશવદાસને પ્રણામ કર.

ધટો:—(કેશવદાસને) ભગવન, અભિવંદન કરું છું.

વૃદ્ધ:—પિતાના જેવા ગુણ પરાક્રમ વાળો થા.

ધટો:—અનુગ્રહ થયો.

વૃદ્ધ:—હે વૃકોદર ! તેં અમારા કુળનું રક્ષણ કર્યું, તેમજ તારા
કુળનો ઉદ્ધાર કર્યો.....હવે અમે જાઉંશું.

---

* આ સ્થળે ‘ હિડિમ્બા મનુષ્યને મારી ખાવા માટે નહિ, પરંતુ
આપને મળવા માટે જ મેં આ યુક્તિ રચી હતી ’ એમ ભીમ-
સેનને કહે છે, એવી કલ્પના છે.

ભીમ:—

(અનુકુલ)

કૃપાથી આપની ભગવન્, બન્ધુ છે શુભ આ બધું.

આશ્રમ આપણો પેલો....જરા ત્યાં થોભીને જશો. ૫૧

વૃદ્ધ:—જીવિતદાન વડેજ તેં અમારું આનિથ્ય કરી દીધું છે. માટે હવે
તો જવુંજ થોડ્ય છે.

ભીમ:—તો બસે. પધારો. પરંતુ પુનઃ સક્રિય દર્શન દેજો.

વૃદ્ધ:—હીક, એજ ઉત્તમ વિચાર છે.

(પ્ષાદ્ધાણુ કુટુંબ જાય છે)

ભીમ:—હિરિમ્બે, વત્સ ધટોત્કચ, આમ આવો આપણે ભગવાન્
કેશવદાસને આશ્રમપદ્મના દ્વાર સુધી વળાવી આવીએ...

(ઉપજ્ઞતિ)

નદી તણો જેમ પ્રભુ સંસુદ્ર

આહૂતિઓનો પ્રભુ જેમ અગ્નિ,

છે ધીદ્રિયોનો મન જેમ સ્વામી,

ઉપેન્દ્ર, તેવો પ્રભુ તું અમારો.

૫૨

(સર્વ જાય છે.)

